Ι. Ε. ΣΤΕΦΑΝΗ

Ο ΕΥΒΟΪΚΟΣ ΝΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΙΣΘΩΣΗ ΤΩΝ ΔΙΟΝΥΣΙΑΚΩΝ ΤΕΧΝΙΤΩΝ (*IG* XII 9, 207)

[ΛΕΥΚΗ ΣΕΛΙΔΑ]

Από τις πιο σπουδαίες μαρτυρίες για την ιστορία των θεατρικών παραστάσεων στα Ελληνιστικά χρόνια είναι χωρίς αμφιβολία η επιγραφή *IG* XII 9, 207, η οποία σώζει ένα εκτεταμένο νομοθετικό κείμενο από τις αρχές του τρίτου π.Χ. αιώνα (294-288) με προδιαγραφές για τις εορταστικές εκδηλώσεις των Διονυσίων και των Δημητριείων στις τέσσερις κυριότερες πόλεις της Εύβοιας (Κάρυστο, Ερέτρια, Χαλκίδα, Ωρεό).

Η επιγραφή αυτή, που βρέθηκε και φυλάσσεται στην Ερέτρια, δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά πρόχειρα από τον Κ. Κουρουνιώτη (*Αρχ. Εφ.* 1911, 1 κε., με φωτογραφία), αλλά η επίσημη έκδοσή της είναι αυτή του corpus των *IG*, που επιτεύχθηκε ύστερα από τη συνεργασία κορυφαίων φιλολόγων και επιγραφικών με επικεφαλής τον Wilamowitz και βελτιώθηκε κατόπιν με συμπληρωματικές αναγνώσεις του Klaffenbach (πρβ. *IG* XII 9, 207 Addenda, σ. 176). Ύστερα από την έκδοση αυτή των Γερμανών ειδικών ως προς την ανάγνωση του σε πολλά σημεία αμφίβολου κειμένου δεν έχει σημειωθεί καμία πρόοδος, ούτε και υπάρχουν μεγάλες ελπίδες να συμβεί κάτι τέτοιο, γιατί η πέτρα έχει υποστεί σήμερα ανεπανόρθωτες φθορές.[1] Αλλά και ως προς το σχολιασμό του αποκαταστημένου κειμένου, αν εξαιρέσουμε τα σύντομα σχόλια που καταχωρίζονται στην έκδοση των *IG*, οι προσπάθειες είναι λυπηρά δυσανάλογες προς τη σημασία του εγγράφου.[2]

Τον καθηγητή Γ. Μ. Σηφάκη και τον συνάδελφο Ε. Βουτυρά, που με προθυμία και προσοχή διάβασαν μια πρώτη μορφή αυτής της εργασίας, τους ευχαριστώ για τις παρατηρήσεις και υποδείξεις τους.

1. Είχα την ευκαιρία να τη δω το Πάσχα του 1982 στο Μουσείο της Ερέτριας. Εκτός από τις τελευταίες 5-6 σειρές, που με κάποια προσπάθεια διαβάζονται, αλλού διατηρούνται μεμονωμένες λέξεις ή ασυνάρτητα γράμματα.

2. Η βιβλιογραφία ως το 1939 βρίσκεται συγκεντρωμένη μαζί με ορισμένα ερμηνευτικά σχόλια στο συμπλήρωμα των *IG* (XII Suppl. σ. 178). Έκτοτε, όπως προκύπτει από το *Bulletin Épigraphique*, όπου καταχωρίζονται 3-4 σχετικές αναφορές, η επιγραφή καθεαυτήν ελάχιστα απασχόλησε τους ερευνητές, αν και μνημονεύεται συχνότατα στα έργα τα σχετικά με το αρχαίο θέατρο. Δυστυχώς στο πιο γνωστό εγχειρίδιο, στο βιβλίο δηλαδή του A. Pickard-Cambridge, *The Dramatic Festivals of Athens*, Οξφόρδη 1968², όπου αναδημοσιεύεται και το κείμενο (σ. 306-8), η σχετική πραγμάτευση (σ. 281-2) πά-

Με την ελπίδα ότι στα χρόνια που μεσολάβησαν από την εμφάνιση (1915) του σχετικού τόμου των *IG* ο εμπλουτισμός των γνώσεών μας γύρω από τις αρχαίες παραστάσεις δημιούργησε ευνοϊκές προϋποθέσεις για την καλύτερη κατανόηση της επιγραφής αποφάσισα να προχωρήσω στην παρούσα μελέτη, που αποτελεί ένα είδος κριτικού και ερμηνευτικού υπομνήματος, όχι κατά τη σειρά του λόγου αλλά κατά θέματα. Αφετηρία του σχολιασμού στάθηκε το κείμενο όπως παρουσιάζεται στις *IG*. Παράλληλα, από την όχι και τόσο καθαρή φωτογραφία που παραθέτει ο Κουρουνιώτης προσπάθησα να ελέγξω, αλλού με επιτυχία και αλλού ανεπιτυχώς, τη μεταγραφή των εκδοτών.[3] Το αποτέλεσμα αυτού του επίπονου ελέγχου ήταν ελάχιστες διαφορετικές ή εναλλακτικές αναγνώσεις γραμμάτων, για τις οποίες θα γίνει λόγος στα οικεία κεφάλαια.

Τα θέματα που εξετάζονται ύστερα από την παράθεση του κειμένου και ορισμένων πρώτων σχολίων είναι κατά σειρά τα εξής:

1. Το χάσμα της πέτρας.
2. Η ταυτότητα του εγγράφου.
3. Η διάρθρωση του κειμένου.
4. Ο όρκος.
5. Οι θεωρίες.
6. Έργα και εργολαβίες.
7. Οι «διδόντες τα έργα».
8. Εργολάβοι και τεχνίτες.
9. Δικαιώματα και υποχρεώσεις των τεχνιτών. Εγγυητές.
10. Το ημερολόγιο των αγώνων.
11. Η κρίση των αγώνων.

Στο τέλος, ύστερα από ανακεφαλαίωση των συμπερασμάτων, επαναλαμβάνεται το μεγαλύτερο μέρος της επιγραφής με ενσωματωμένα τα αποτελέσματα της προτεινόμενης ερμηνείας.

Το κείμενο

Η έκδοση των *IG* συμπληρώνεται, όπως είπαμε, με τις νέες αναγνώ-

---

σχει από ανακρίβειες. Επίσης επιπόλαιη είναι και η αναφορά στην επιγραφή της P. Ghiron-Bistagne, *Recherches sur les acteurs dans la Grèce antique*, Παρίσι 1976, σ. 180 κε.

3. Είχε ολοκληρωθεί η εργασία αυτή, όταν χάρη στην ευγενική χειρονομία του διδάκτορα E. Erxleben απέκτησα ένα αντίγραφο της ίδιας φωτογραφίας από το Αρχείο των *IG* της Ακαδημίας του Βερολίνου, το οποίο όμως δεν επέτρεψε να μεταβάλω τα αρχικά μου συμπεράσματα.

σεις του Klaffenbach, που καταχωρίζονται στα Addenda του τόμου μαζί με τις αντίστοιχες παρατηρήσεις και τις «δεύτερες φροντίδες» του Wilamowitz. Αν προσαρμόσει κανείς στην αρχική έκδοση ο,τι γίνεται δεκτό στις προσθήκες, τότε το κείμενο της επιγραφής από το στ. 3 κε. —προηγούνται άχρηστα ίχνη ονομάτων— παίρνει την ακόλουθη (σ. 504 κε.) μορφή (παραλείπονται για τεχνικούς λόγους οι πολυάριθμες τελείες που θέτουν οι εκδότες κάτω από δυσδιάκριτα γράμματα):

αἱρεῖσ[θαι]
[ἄνδρας - - οἵτινες παραγενήσονται εἰ]ς Χαλκίδα διαλύσοντες τὰ ἔργα τοῖς τεχνίτα[ις]
[μηνὸς Ἀπατουριῶνος ὡς Χαλκιδεῖς] ἄγουσι, ὡς δὲ Ἰστιαιεῖς Ἀρείου, ὡς δὲ Ἐρετριεῖς
- - - - - - - - - - - - - - - - - - ὅ ρ κ ο ν· ὀμόσαι δὲ τοὺς αἱρεθέντας ἔν τε τῇ ἰδίαι πό-
[λει - - - - - - - - - - - καὶ ὅταν π]αραγένωνται εἰς Χαλκίδα τὸν αὐτὸν ὅρκον ἐπὶ τ[.]
[- - - - - - - - - - - - - - - τῶν τε]χνιτῶν τῶν ἐπαγγελλομένων τοῖς ἀρίστοις κατ[ὰ]
[- - - - - - - - - - - - - - - οὔτε χ]άριτος ἕνεκα οὔτε ἔχθρας οὐδεμιᾶς, καὶ δῶρα οὐ
[δέξομαι - - - - - - - - - - - - -]λῃ τέχνῃ οὐδὲ παρευρέσει οὐδεμιᾷ ἔφεξιν τῆ[ς]
[- - - - - - - - - - νὴ - - - κ]αὶ τὸν Ἀπόλλω καὶ τὴν Δ[ή]μητρα καὶ τὸν Διόνυσον· [καὶ]
[εὐορκοῦντι μέν μοι εἴη τἀγαθά], ἐπιορκοῦντι δὲ τἀναντία. ὑ π ὲ ρ ἐ ρ γ ο λ α β ι [ῶ] ν. ἐπειδὰν δὲ
ὀμόσωσι, διδόντων τὰ ἔργα κηρ]ύξαντες καὶ ἐπαγγείλαντες τοῖς τεχνίταις ἀπὸ τῆς εἰκάδος
[τοῦ Ἀπατουριῶνος μηνός· πεμπ]όντων δὲ αὐλητὰς τρεῖς, τραγωιδοὺς τρεῖς, εἰς δὲ Κάρυα[τ]ον δύο
- - - - - - - - - - - - - - τέτταρας καὶ χοροὺς παίδων τρεῖς καὶ ἀνδρῶν τρεῖς πλὴν εἰς τὸν χ[ο]-
[ρὸν τῶν - - - - - - - - -]εργον ὅστις πυρέξει ἱμάτια τοῖς τραγωιδοῖς καὶ κωμωιδοῖς πάντα ὅσων
[ἂν προσδέωνται· καὶ ἐγγύους π]αρ' ἑκάστου τῶν τεχνιτῶν δεχέσθων ἀξιοχρέους πλὴν μὴ Εὐβοέας.
[ὑ π ὲ ρ θ ε ω ρ ῶ ν· πέμπειν δὲ τ]ὰς πόλεις εἰς τοὺς ἀγῶνας τῶν Διονυσίων καὶ Δημητριείων ἑλομένους θε-
[ωροὺς νομίζοντας τὸ κατὰ τ]ὸ ψήφισμα καλλιστεῖον, λαμβάνοντας ἀργύριον παρὰ τῆς ἰδίας πόλε-
[ως δραχμὰς - - - - - - - κον]τα καὶ συνπομπεύειν καὶ τἆλλα πάντα πράττειν κατὰ τὸν Εὐβοϊκὸν νόμο[ν].
[ὑ π ὲ ρ μ ι σ θ ο ῦ· διδύναι δὲ πόλι]ν ἑκάστην νομίσμακος Δημητριείου αὐλητεῖ δραχμὰς ἑξακοσίας, τραγωιδῶ[ι]
[- - - - - - - - - - - - - -]ων ἀγῶνι Η, κω[μ]ωιδοῖς Η Η Η Η Η, ἱματιουμίσθει Η Η Η. ὑ π ὲ ρ σ ι τ η ρ ε-
σ ί ω ν· διδότω δὲ καὶ σιτη-
[ρέσιον ἑκάστη πόλις τοῖς τεχ]νίταις ἡμερῶν πέντε τῆς ἡμέρας ἑκάστης ἑνὲ' ὀβολοὺς καὶ τῶν ἐμβαλλίμων
[ἡμερῶν - - - τοῖς δὲ διδασ]κάλοις τῶν τραγωιδῶν καὶ κωμωιδῶν ἡμερῶν δέκα, τοῖς δὲ τῶν κυκλίων χορ[ῶν]
[- - - - - - - - - - - -δρα]χμὰς εἴκοσι. ὑ π ὲ ρ τ ῶ ν ἀ γ ώ ν ω ν· γίνεσθαι δὲ τοὺς ἀγῶνας τῶν Διονυσίων
ἐν Καρ[ύσ]-

[τωι μηνὸς - - - - -ὡς Κα]ρύστιοι ἄγουσι ἀπὸ τῆς δωδεκάτης, ἔπειτα ἐν Ἐρετρίαι μηνὸς Ληναιῶνος ὡς Ἐρετ[ρι]-
[εῖς ἄγουσι ἀπὸ τῆς - - -], ἔπειτα ἐν Χαλκίδι μηνὸς Ληναιῶνος ὡς Χαλκιδεῖς ἄγουσι ἀπὸ τῆς εἰκάδος, ἔπειτ[α]
[ἐν Ὠρεῶι - - - ὡς Ἱστιαιε]ῖς ἄγουσι ἀπὸ τῆς ὀγδόης ἀπιόντος. ὑπὲρ ἐμβολίμων ἡμερῶν· ἐάν που
προσδέωνται ...
[- - - - - - - - -] ἐ[μβ]ολίμων ἡμερῶν, ἐ[ξε]ῖν αὐτοῖς ἐνβαλέσθαι μέχρι ἡμερῶν τριῶν· ἄρχειν δὲ τοὺς αὐλη-
τὰς α.....
[- - - - - - - - - - - τὸ]ν χορὸν εἰσάγειν, τοὺς δὲ τραγωιδοὺς τοὺς ἐργολαβήσαντας καταλ[είπ]ειν τοῖς α[ὐ]λη-
[ταῖς - - - - - ἐπὶ τὴν - - - - -]ιαν καὶ τοὺς χοροὺς τῶν ἀνδρῶν τραγωιδῶν τοῖς ὑποκριταῖς τὰ ἱμάτια νέα πα-
[ρέχειν - - - - - - εἰσ]άγει· τοὺς δὲ χορηγοὺς τοὺς ἀποδεδειγμένους ἐν ταῖς πόλεσι δέχε[σ]θαί τε τοὺς τ[ε]-
[χνίτας - - - - - -] κατὰ τοὺς νόμους. [ὑ]πὲρ τῆς κρίσεως· ἐπειδὰν δὲ ὁ ἀγὼν γένηται, κρινόντων
[οἱ κ]ριταὶ
- - - - - - - - - - - - - - - ους γράψαντες εἰς γρ[αμμ]ατεῖον καὶ θέντες εἰς τὸ φανερὸν πρ[ὸ]ς τὸν αρ.....α.νο.
- - - - - - - - - - - - - - - - κηρ[υσσέ]τω [τὰ ὀ]νόματα τῶν χορηγῶν ἐπὶ τοὺς τεχνίτας, ὁ δὲ [ἄ]ρχων [τοὺς]
κεκριμένους
- - - - - - - - - - - - - - τοῦ δράματος νικάτω. ὑπὲρ Δημητριέων· εἰς δὲ τὰ Δημητρίεια τὰς ἐργολα-
βίας γίν[εσ]θαι ἐν
[Χαλκίδι - - - - - - -]ΝΕΣΘΕΙΑΝ ἀπὸ τῶν πόλεων, τὸν δὲ ἀγῶνα ποιούντων πρῶτον ἐν Ὠρεῶι τοῦ Δημη-
τριῶνος μη[νὸς]
[ὡς Ἱστιαιεῖς ἄγουσι ἀπὸ τῆς - - -]της ἱσταμένου, εἶτα ἐν Χαλκίδι το[ῦ Ἱπ]πιῶνος μηνὸς ὡς Χαλκιδεῖς ἄγουσι ἀπὸ
τῆς [δωδ]εκάτης,
[εἶτα ἐν Ἐρετρίαι τοῦ .....ῶ]νος μηνὸς ὡς Ἐρετριεῖς [ἄγ]ουσιν ὀπ[ὸ] τῆς δεκάτης μετ' εἰκάδας, ἔπειτα ἐν Καρύ-
στωι τοῦ Βουφον[ι]-
[ῶνος μηνὸς ὡς Καρύστιοι ἄ]γουσι ὀπὸ τῆς ὀγδόης ἀπιόντος· εἶναι δὲ καὶ τῶν Δημητριε<ί>ων τὰς κρίσεις τῶν
τεχνιτῶν ἐν ταῖς πόλεσιν ο
- - - - - - - - - - - - - - - καθάπερ καὶ τοῖς Διονυσίοις [γέ]γραπται· Καρυστίους δὲ χρῆσθαι τοῖς τεχνίταις
εἰς τὰ Ἀριστονίκ[ει]α.

[ὑ π ὲ ρ ζ η μ ι ῶ ν· ἐὰν δέ τ]ινες τῶν τεχνιτῶν λίπωσι τῶν ἔργων τι τῶν ἐγδοθέντων, ἀποτινόντων ζημίαν τὸ διπλάσιον οὗ ἂν
[λάβωσι τὸ ἔργον, ἡ δὲ π]ρᾶξις ἔστω [[το]] τοῦ τεχνίτου καὶ τοῦ ἐργολάβ[ου καὶ] τοῦ ἐγγύου καθ' ἑκάστην πόλιν ἐν αἷς ἂν λίπωσιν, κ[αὶ]
[ἔστωσαν ἐντὸς] τῆς Εὐβοίας ἀγώγιμοι καὶ αὐτοὶ καὶ ὅσ' ἂν ἔχοντες δια[πορε]ύωνται δι' Εὐβοίας στερέσθων πάντων, ἕως ἂν [ἐκ]-
[τείσωσι τ]ὴν ζημίαν καθὰ γέ[γ]ραπται· τὸ δ' εἰσπραττόμενον ἀργύριον ἀ[πὸ <τῶν> λι]πόντων ἔστω ἱερὸν τοῦ Διονύσου ἐν τεῖ πόλει, εἴ ἂν τ[ὸ]
[ἔργον ἦι], ὅσα δ' ἂν ἔχοντες διαπορεύωνται, τὰ μὲν ἡμίσεα τοῦ ἀ[φ]ελό[ντος] ἔστω, τὰ δὲ ἡμίσεα τῆς πόλεως, ἐξ ἧς ἂν ὁ ἀφελόμε-
[νος ἦι·] ἐὰν δέ τις ἐν ταῖς πόλεσι γράψει ἢ ἐπιψηφίσει ὡς δεῖ ἀφεῖσσθαί [τινος] τῶν τὸ ἔργον λιπόντων τὴν ζημίαν, ἔνοχος
[βι]αί[ω]ν ἔσται[[αι]] ὅ τε γράψας καὶ ὁ ἐπιψηφίσας, ἐὰμ μή τι ὁ βασιλε[ὺς ἄ]λλο περ[ὶ α]ὐτῶν ἐπιστείλῃ· τῶι δὲ ἀπὸ τού-
[τ]ων γιν[ομέν]ωι [ἀ]ργυρίωι ἐν ταῖς πόλεσιν καταχρήσθων εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ [Δι]ονύσου, εἰς ἄλλο δὲ μηθέν. π ε ρ ὶ ἐ μ β ο λ ί μ ω ν μ η ν [ῶ ν]·
[π]ερὶ δὲ τῶν ἐμβολαίων μηνῶν ἐπιμελεῖσθαι τοὺς ἄρχοντας ἐν ταῖς πόλε[σι μ]ετὰ τῶν ἡιρημένων ὅταν καθήκει, ὅπως ἂν ἅμα ἐν
[τ]ῆι Εὐβοίαι γίνωνται. ὑ π ὲ ρ ἐ ξ ω [μ] ο σ ι ῶ ν· ἐξωμοσίαν δὲ εἶναι τοῖς τεχνίτα[ις] τοῖς λιποῦσί τι τῶν ἔργων αὐτοῖς παραγενομέν[οις]
[ε]ἰς τὴν πόλιν οὗ ἂν λίπωσι τὸ ἔργον ἐντὸς τοῦ χειμῶνος ἐν ἐγμήνω[ι· πρ]ότερον δὲ μὴ εἶναι ἐξηρῆσθαι· παρόντων τ[ῶν]
διδόντων τὰ ἔργα· ἐὰν δέ τις τῶν τεχνιτῶν τῶν λαβόντων τὰ ἔργα ἐ[ν Ε]ὐβοίαι ἀγωνίζηται ἔν τινι πόλει ἐξ ἧς μὴ [ἔστιν]
[αὐτῶι] παραγενέσθαι εἰς τοὺς χρόνους ἐν οἷς οἱ ἀγῶνές εἰσιν ἐν [Εὐ]βοίαι, γινέσθω αὐτῶι ἡ ἐξωμοσία. τὰ δ[ὲ δό]-
[ξαντ]α ἀναγράψαι τοὺς ἄρχοντας ἐν ἑκάστ[ηι] τῶν πόλεων ἐν στ[ή]λῃ λιθίνῃ καὶ ἀν[α]θεῖναι εἰς τὴν πάρ[οδον]

[τοῦ] θεάτρου· τὸ δὲ ἀνάλωμα τὸ εἰς τὴν στήλην ἀποθεῖναι ἑκάστ[ου]ς παρ' ἑαν[το]ῦς τῶν θεάτρων, ὅταν ποιῆ[σων-
ται τὴν]
[ἐγδο]σιν κατὰ τὰ ἐπιόντα Διονύσια ὅπως ἂν γίνωνται, τὰς πάλας εἱλομένας τοὺς ἄνδρας κατὰ τὴν διαγρα[φήν]
[πέμψαι] εἰς Χαλκίδα πρὸ τῆς εἰκάδος τοῦ Ἀπατουριῶνος μηνός, ὡς Χαλκιδεῖς ἄγουσιν, ὅπως ἂν ἐγδῶσιν τὰ ἔ[ργα]
[τοῖς τεχ]νίταις· τοὺς δὲ προβοή[λου]ς καὶ στρατηγοὺς τοὺς Χαλκιδέων ἀποστεῖλαί τινα πρὸς τοὺς τεχνίτας, ἐπαν-
γε[λοῦν<τα>]
[τὰς] ἐργολαβίας καὶ ὅπως ἂν παρῶσιν οἱ βουλόμενοι ἐργολαβεῖν τοῦ [Ἀπατ]ουριῶνος μηνὸς ὡς Χαλκιδεῖς ἄγουσ-
αν π[ρὸ]
[εἰκάδων τ]ῶν κατὰ θεόν· ἐὰν δέ τινες τῶν [πρό]τερον ἐζημιωμένων ἐν ταῖς πόλεσιν τεχνιτῶν πρὸ τοῦ τὸν νόμον
κυρωθ[ῆ<ναι>]
[βούλ]ωνται ἐργολαβεῖν τὸ Εὐβοϊκὸν ἔργον, εἶναι αὐτοῖς ὅταν παραγένωνται ἐξωμοσαμένοις ἀφεῖσθαι τῶν πρό-
τερον ζημι[ῶν.]
[ἀσφ]άλειαν εἶναι τοῖς ἐργολαβήσασιν τεχνίταις τὸ Εὐβοϊκὸν ἔργον ἐν [ταῖς π]όλεσι καῖς ἐν Εὐβοίαι πάσας κατὰ
τὸν καιρ[ό]ν,
[ἐά]ν τῶν [ἀγ]ώνων ἕνεκεν ἐνδημῶσι ἀπὸ τῶν πολιτικῶν ἐπιλημάτων· ἐπιμελεῖσθαι δὲ τῆς ἀσφαλείας τοὺς στρα-
τη[γοὺς]
[καὶ] τοὺς ἄρχοντας τοὺς κατὰ πόλ[ι]ν. ἐὰν δέ τινες τῶν τεχνιτῶν λίπωσι τῶν ἔργων τι, ἀν[α]βά[λλε]σθαι τὰς ἐγ-
δόσεις τῶν ἔργ[ω]ν
[ἀ]πάντων, ἐὰ μὴ ἀπε[ίρη]ται, <καὶ> μισ[θ]ῶσαι [πο]θεν τεχνίτας ἀντὶ τῶν λειπόντων, ἐὰν ὦσι δυνατοί· οἱ δὲ μι-
σθωθέντες ὑπαρχόν-
τω[ν καὶ] εἰς τὰς ἄλλας πόλεις, ἐν αἷς ἂν λείπηται τὰ ἔργα· ἐὰν δὲ αἱ τεχνῖται ἢ τῶν ἐργολάβων τινὲς δυνατοὶ ὄντες
ἐργολ[α]-
βεῖν καὶ βουλομένων αὐτοί[ς τῶν ἀρχόν]των τὰ ἔργα δοθῆναι μὴ ἐργολαβῶσι ἀλλ' ἐγ.....ωνται παρὰ τοὺς κειμένου[ς]
τοῖς Εὐβοιεῦσι περὶ τούτων νόμους, ἀποκλεῖς αὐτοὺς εἶναι πάντων ὧν ἂν ἔχοντες ἐπιβαίνωσι τῆς Εὐβοίας καὶ
εἰσάγων-
[τας] καὶ ἐξάγοντας· τοὺς δὲ διδόντας τὰ ἔργα οἷς ἂν κρίνωσιν ὧν τεχνιτῶν ἢ τῶν ἐργολάβων ἀδικεῖν περὶ ταῦτα ἀ-

[πεγ]ράφαι ταῖς ἰδίαις πόλεσιν· ἐπιμελεῖσθαι δὲ μετὰ τῶν ἀρχόντων καὶ στρατηγῶν τοὺς ἡρημένους πρὸς τὰς ἐργολα-
βὰς τρόπωι ὅτωι ἂν ἐπίστωνται, ὅπως οἱ ἀπογραφέντες τὰ τέλη τιθῶσι κατὰ τὰ δόξαντα [[τὰ]] τοῖς Εὐβουεῦσιν· ἐὰν
δέ τινες τῶν τεχνιτῶν ἀναστοῦντές τι περὶ τοὺς ἀγῶνας ζημιωθῶσιν ὑπὸ τῶν ἀγωνοθετῶν, ὑπολογιεῖν αὐ-
τοῖς τὰς ζημίας ἐκ τῶν μισθῶν ὅτων κρίνωνται παραχρῆμα.

Για να διευκολυνθεί μια πρώτη επαφή του αναγνώστη με το κείμενο είναι ίσως χρήσιμο να δοθούν προκαταβολικά ορισμένες πληροφορίες για ασυνήθιστες λέξεις και εκφράσεις καθώς και για μεταγενέστερες επεμβάσεις ή ερμηνείες ερευνητών.

Στ. 10 *ἔφεξιν*: Η λέξη είναι πολύ σπάνια· εδώ φαίνεται πως σημαίνει «επίσχεση», «εμπόδισμα». Προφανώς χρειάζεται να προστεθεί ένα ρήμα με την έννοια «ποιώ», εκτός και υποθέσουμε ότι η λέξη λειτουργεί ως επίρρημα, όπως δηλαδή στον Αριστοφάνη (*Σφ.* 338).

Στ. 19 *Καλλιστεῖον* είναι η ωραιότερη προσφορά που κάνει κανείς προς τους θεούς αφήνοντας καπνό· το δέντρο έλειπε [IG XII 9, 189 στ. 36].

gre (*Il mondo classico* II, 288), συμπλη-
νυσίων -, *Δημητριεί*]*ων*, αλλά είναι αμφί-
οποιεί. Βλ. παρακάτω, σ. 530.
ναι ιδιωματικός αντί του κοινού *ἐξεῖναι*.
ον Hiller, αλλά υπάρχει ήδη στην έκδοση

χου είναι προβληματική· βλ. παρακάτω,

ς: Η ημερομηνία αυτή ταλαιπώρησε τους
ιγμα ο G. Daux (*REG* 63, 1950, 253-4),
γματα έδειξε ότι πρόκειται για την εικοστή
από την τριακοστή) σύμφωνα με την αντί-
ό το τέλος του μηνός. Για τη χρήση της
ρακάτω, σημ. 89.
είπω χρησιμοποιείται επανειλημμένα στό
νίτης «εγκαταλείπει» τον αγώνα, δεν προ-
ην πόλη με την οποία έχει κλείσει σχετική
ή και από άλλες επιγραφές (π.χ. *IG* IV²

ο επίθετο *ἐμβόλαιος*, του οποίου η αντι-
μος είναι προφανής, παρέμεινε αθησαύρι-
ώάται τώρα ο Βοιωτικός τύπος *ἐμβόληος*,
γραφές· βλ. P. Roesch, *Études béotiennes*,

τως χαρακτηρίζεται εδώ η ένορκη δικαιο-
αι η απαλλαγή στη συνέχεια από κυρώσεις.
αυτός, αν η ανάγνωση είναι σωστή, φαί-
η μιας προσγεγραμμένης (*ἐξη<ι>ρῆσθαι*)

Στ. 22]*ων ἀγῶνι*: Ο M. Se
ρώνει στην αρχή του στίχου [*Διο*
βολο αν η συμπλήρωση αυτή ικανο

Στ. 29 *ἐ*[*ξε*]*ῖν*: Ο τύπος εί
Η αναγνώρισή του αποδίδεται στο
του Κουρουνιώτη.

Στ. 31 Η ερμηνεία του στί
σ. 534-35.

Στ. 39 *δεκάτης μετ' εἰκάδα*
επιγραφικούς, ώσπου έλυσε το αίν
ο οποίος με βάση Αττικά παραδείγ
πρώτη του μηνός (η δεκάτη πριν
στροφη μέτρηση των ημερών, απο
μεθόδου αυτής στην Αθήνα βλ. παρ

Στ. 42 *λίπωσι*: Το ρήμα *λ*
κείμενο, για να δηλωθεί ότι ο τεχ
σέρχεται δηλαδή να αγωνιστεί στη
συμφωνία. Η χρήση είναι γνωστή
100 και *SEG* XIX 379 στ. 37).

Στ. 50 *ἐμβολαίων μηνῶν*: Τ
στοιχία προς το εύχρηστο *ἐμβόλι*
στο. Τη γνησιότητά του την εγγυ
που διαβάστηκε πρόσφατα σε επιγ
Παρίσι 1982, σ. 57.

Στ. 51 *Ἐξωμοσία* φαίνεται
λόγηση συμβατικής παράλειψης κα

Στ. 52 *ἐξηρῆσθαι*: Ο τύπος
νεται περίεργος. Με την προσθήκ

αποκτά μορφή και σημασία που συμβιβάζονται, νομίζω, με τα συμφραζόμενα. *Ἐξαιροῦμαι* μπορεί να σημαίνει «απαλλάσσομαι από ευθύνη».

Στ. 56/7 *τὸ δὲ ἀνάλωμα... Διονύσια*: Το χωρίο αυτό το διαφώτισε ο A. Wilhelm (*Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 17, 1951, 79 κε.), ο οποίος διόρθωσε τη γραφή *ἑαυτούς* σε *ἑαυτοῖς* και πρότεινε ως εναλλακτική την ανάγνωση *μίσθω]σιν αντί ἔγδο]σιν*. Κατά την ερμηνεία του η πρόταση (ως και τη λέξη *Διονύσια*) σημαίνει: «Τα έξοδα για τη στήλη να καταλογιστούν εις βάρος του θεάτρου, όταν θα κάμουν τη μίσθωσή του (ή έκδοσή του) κατά τα προσεχή Διονύσια». Για τη θέση του Wilhelm ως προς τη συνέχεια του λόγου και ειδικά το υποκείμενο του ρ. *γίνωνται* θα μιλήσουμε παρακάτω, σ. 513.

Στ. 61 *κατὰ θεόν*: Το εμπρόθετο χαρακτηρίζει πιθανότατα το σεληνιακό ημερολόγιο, εδώ συνεπώς *εἰκάδες αἱ κατὰ θεόν* πρέπει να είναι η εικοστή κάποιου μηνός. Στο χωρίο αυτό θα επανέλθουμε, σ. 545 κε.

Στ. 65 *ἀν[α]β[άλλε]σθαι τὰς ἐκδόσεις*: Αρχικά στη θέση του απαρεμφάτου είχε διαβαστεί *ἀφε[λ]έσθαι*, αλλά στα Addenda ο Wilamowitz σημειώνει: «pro ἀφελέσθαι quod justo brevius est nunc satis certo *ἀν[α]β[άλλε]σθαι* agnovi; aliter igitur proximi versus initia constituenda sunt». Πώς μπορεί να συμβιβαστεί με τα συμφραζόμενα η νέα ανάγνωση και τι αλλαγές στη συνέχεια απαιτούνται δύσκολα μπορεί κανείς να αποφασίσει. Παρατηρούμε ότι η βασική σημασία του *ἀναβάλλεσθαι* δεν εξυπηρετεί το νόημα, γιατί, όπως θα δούμε και παρακάτω, δεν μπορεί να τεθεί στη φάση αυτή θέμα αναβολής των εκδόσεων των έργων, αφού αυτές έχουν πραγματοποιηθεί πριν αρχίσουν καν οι αγώνες. Από την άλλη πλευρά η έννοια του *ἀφελέσθαι* είναι τόσο βολική, όπως θα δούμε στη συνέχεια, που δυσκολεύεται κανείς να απαγκιστρωθεί από αυτήν και να μεταβάλει τη δομή του λόγου. Ευτυχώς ένα χωρίο από τα Σχόλια στον Θεόκριτο μπορεί πιθανώς να συμβιβάσει τα πράγματα, καθώς μας πληροφορεί ότι το ρήμα *ἀναβάλλω* (ή μάλλον *ἀναβάλλομαι*, γιατί σε όλα τα παραδείγματα του Σχολιαστή χρησιμοποιείται ο μέσος τύπος) σημαίνει ανάμεσα σε άλλα και «απαρνούμαι»,[4] σημασία που δεν απέχει βέβαια από το *ἀφελέσθαι*. Αν υποθέσουμε ότι αυτή η σημασία υπόκειται και εδώ, η αντικατάσταση του *ἀφελέσθαι* δεν επηρεάζει ούτε τη μορφή ούτε το νόημα του χωρίου. «Αναβάλλομαι τας εκδόσεις» μπορεί να σημαίνει, σύμφωνα με το Σχόλιο στον Θεόκριτο, «απαρνούμαι», δηλαδή

4. Πρβ. Σχ. Θεοκρ. 6, 20 (έκδ. Wendel, σ. 196-7): *ἀναβάλλω σημαίνει δ' τὸ ἐνδύομαι ὡς τὸ 'ἀναβαλλόμενος φῶς ὡς ἱμάτιον'... τὸ προοιμιάζομαι... τὸ ἀνακρούω... καὶ τὸ ἀπαρνοῦμαι ὡς τὸ 'ἀναβολὴν ποιοῦμαι τοῦδε τοῦ πράγματος'.*

ακυρώνω, τις αναθέσεις των έργων. Για το υποκείμενο του λόγου θα μιλήσουμε παρακάτω, σ. 520. Ας σημειωθεί πάντως ότι δεν θα πρέπει να αποκλειστεί και η ανάγνωση ἀπ[ο]β[άλλε]σθαι (με παθητική σημασία και υποκείμενο τὰς ἐκδόσεις).

Στ. 71/2 ἐργολαβάς: Πιθανότατα πρόκειται για τυπογραφικό λάθος αντί -ίας, που όχι μόνο φαίνεται να είναι ο γραμματικά σωστός τύπος, αλλά και παρέχεται από τον Κουρουνιώτη.

Το χάσμα της πέτρας

Η περιγραφή και τα τεχνικά δεδομένα της πέτρας παρέχονται στην έκδοση των *IG*, γι' αυτό και δεν χρειάζεται να επαναλάβουμε τις λεπτομέρειες. Ας θυμηθούμε μόνο ότι λείπει το πάνω αριστερό τμήμα, η επιφάνεια ήταν ανέκαθεν πολύ φθαρμένη και η γραφή δυσανάγνωστη.[5]

Ως προς την έκταση του χαμένου αποτμήματος, επειδή υπάρχει κίνδυνος να παραπλανηθεί κανείς από το τυπωμένο στις *IG* κείμενο, χρειάζεται να τονιστεί ότι αυτή εκεί υποτιμάται, αν κρίνουμε από τα κενά που αφήνονται ή από τις ανεπαρκείς σε μέγεθος συμπληρώσεις που προτείνονται σε ορισμένους στίχους (5, 12-14, 17-18). Στην πραγματικότητα το χάσμα σχηματίζει, όπως διαπιστώνεται από τη φωτογραφία, ένα ανεστραμμένο ορθογώνιο τρίγωνο, του οποίου η σχεδόν ευθύγραμμη υποτείνουσα, τέμνοντας τους στ. 4-5 ακριβώς στη μέση, καταλήγει στο στ. 52. Έτσι μπορεί κανείς να πει με βεβαιότητα ότι: α) στους στ. 4-5 διατηρούνται ακριβώς δύο πλήρη ημιστίχια, τα οποία μπορούν να χρησιμεύσουν ως μέτρο για τον υπολογισμό των αντίστοιχων πρώτων ημιστιχίων, που λείπουν (γύρω στα 40 γράμματα),[6] και β) το χάσμα, όσο κατεβαίνουμε, μειώνεται προοδευτικά, ώσπου εκμηδενίζεται στο στ. 52. Μάλιστα από το στ. 5 ως το στ. 23 η τομή του χάσματος —που συμπίπτει με την υποτείνουσα του νοητού τριγώνου— προχωρεί λοξά προς τα κάτω με μαθηματική συνέπεια: μειώνεται ένα γράμμα κατά στίχο. Έτσι, αν το χαμένο ημιστίχιο του στ. 5 περιείχε πράγματι γύρω στα 40 γράμματα, κατεβαίνοντας κανείς ένα γράμμα κατά στίχο χρειάζεται στο στ. 23 για την αποκατάσταση του κενού 24 γράμματα, όσα ακριβώς περιλαμβάνει η πράγματι ικανοποιητική συμπλήρωση που έχει

5. Το ύψος των γραμμάτων είναι περίπου οχτώ χιλιοστά (όχι εκατοστά, όπως σημειώνεται στις *IG*).

6. Με βάση έναν άλλο υπολογισμό προτείνεται παρακάτω (σ. 545) συμπλήρωση με 44 γράμματα για το χαμένο ημιστίχιο του στ. 5.

εκεί εισαχθεί από τους εκδότες. Στη συνέχεια το κενό των 24 γραμμάτων φαίνεται πως διατηρείται σταθερό ως το στ. 30, όπου αρχίζει πάλι η μείωση του χάσματος, αλλά τη φορά αυτή η τομή δεν είναι εντελώς ευθύγραμμη.

Η ταυτότητα του εγγράφου

Το κείμενο χαρακτηρίζεται από τον συντάκτη του ως *διαγραφή* (στ. 57) ή *νόμος* (στ. 61), ενώ σύγχρονος ιστορικός, ο Fr. Geyer, το έχει ονομάσει «ψήφισμα ενός Ευβοϊκού ομοσπονδιακού προεδρείου» («...Dekret eines euboischen Bundesvorstandes» —πρβ. στ. 69 και 72).[7] Ανεξάρτητα από το αν η ονομασία αυτή είναι σωστή ή όχι —θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι δεν είναι αναγκαστικά «ομοσπονδιακές» οι αποφάσεις αυτού του νομοθετήματος—, με το έγγραφο αυτό επισημοποιείται μία συμφωνία των τεσσάρων Ευβοϊκών πόλεων για την από κοινού αντιμετώπιση του εορτασμού τόσο των παραδοσιακών Διονυσίων όσο και των Δημητριείων, μιας νέας γιορτής προς τιμήν του Δημητρίου του Πολιορκητή, καθώς βρισκόμαστε, φαίνεται, στα χρόνια 294-287, όταν αυτός στο απόγειο της δόξας του ως βασιλιάς της Μακεδονίας έχει στην επιρροή του και την Εύβοια.[8]

Με τη συμφωνία αυτή κωδικοποιούνται κανονιστικές διατάξεις που αποσκοπούν στην εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την απρόσκοπτη διεξαγωγή των αγώνων και στις τέσσερις πόλεις. Για το σκοπό αυτό προβλέπεται η δημιουργία ενός αιρετού συμβουλίου αντιπροσώπων των πόλεων, οι οποίοι συνέρχονται στη Χαλκίδα και ύστερα από προκήρυξη αναθέτουν στους Διονυσιακούς τεχνίτες τις εκτελέσεις των παραστάσεων. Στη συνέχεια καθορίζονται αναλυτικά οι προδιαγραφές της μίσθωσης των τεχνιτών και της διεξαγωγής των αγώνων με κάποια έμφαση στις υποχρεώσεις των καλλιτεχνών που αναλαμβάνουν τις παραστάσεις.

Σποραδικές νύξεις μέσα στο κείμενο υποδηλώνουν ότι ο νόμος αυτός ανήκει σε μια σειρά παρόμοιων κανονισμών που περιείχαν ρυθμίσεις για τα θεατρικά πράγματα της Εύβοιας· πρβ. στ. 33 και 69.

Η διάρθρωση του κειμένου

Ο αναγνώστης βλέπει αμέσως ότι το πρώτο και μεγαλύτερο μέρος του

---

7. Βλ. Geyer, <Euboia in den Wirren der Diadochenzeit>, *Philologus* 85, 1930, 175-191, όπου εκτίθεται το ιστορικό πλαίσιο του κειμένου.

8. Βλ. Geyer, αυτόθι· πρβ. Chr. Habicht, *Gottmenschentum und griechische Städte*, Μόναχο 1970 (*Zetemata* 14), 50 κε.

κειμένου διαιρείται σε παραγράφους με σχετικό για καθεμιά τίτλο, ανάλογα με το θέμα. Τελευταία παράγραφος, τελευταία δηλαδή διάταξη, που τιτλοφορείται είναι η *Ὑπὲρ ἐξωμοσιῶν* (στ. 51-54). Ακολουθούν προβλέψεις για αναγραφή του κειμένου σε στήλη και εξασφάλιση των σχετικών εξόδων (στ. 54 κε.), πράγμα που υποδηλώνει ότι στο σημείο αυτό εντοπίζεται η κατακλείδα του νόμου, όπως συμβαίνει κατά κανόνα ύστερα από αυτές τις προβλέψεις στα αρχαία ψηφίσματα. Αλλά εδώ αρχίζουν και τα προβλήματα: Πού τερματίζεται η κατά τα φαινόμενα ακροτελεύτια αυτή διάταξη και συνεπώς ο ίδιος ο νόμος; Ποιος ο χαρακτήρας των διατάξεων που συνεχίζονται παρακάτω μετά το στ. 57; Ικανοποιητικές απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά, που απασχόλησαν και τους εκδότες και άλλους ερευνητές, έδωσε ο A. Wilhelm,[9] ο οποίος υποστηρίζει με πειστικό τρόπο ότι με τη λ. *Διονύσια* (στ. 57) τελειώνει το κύριο μέρος του νόμου και έκτοτε αρχίζει ένα παράρτημα, του οποίου η αρχή, επειδή απουσιάζει το υποκείμενο του λόγου, πρέπει να συμπληρωθεί ως εξής: *Ὅπως ἂν γίνωνται <αἱ ἐργολαβίαι>* κλπ. (ή *<Αἱ ἐργολαβίαι> ὅπως ἂν γίνωνται*).

Το παράρτημα αυτό του νόμου περιλαμβάνει διάφορες διατάξεις, τώρα πια χωρίς επικεφαλίδα, από τις οποίες ορισμένες θα μπορούσαν, νομίζω, να χαρακτηριστούν με βεβαιότητα ως μεταβατικές και άλλες απλώς ως συμπληρωματικές. Συμπληρωματικές φαίνονται να είναι όλες οι διατάξεις από την αρχή του στ. 63 και κάτω, γιατί πράγματι επιφέρουν ουσιαστικές συμπληρώσεις στις διατάξεις του κύριου νόμου. Αντίθετα μεταβατικό χαρακτήρα έχει η αμέσως προηγούμενη διάταξη (στ. 61-62), που διευκολύνει την εξωμοσία των τεχνιτών δίνοντάς τους το δικαίωμα άμεσης απαλλαγής από ενδεχόμενες προγενέστερες ευθύνες *πρὸ τοῦ τὸν νόμον κυρωθῆναι*, σε αντίθεση με την πάγια διάταξη (στ. 51 κε.), που προβλέπει μια συνθετότερη απαλλακτική διαδικασία. Ως μεταβατική πρέπει ίσως να ερμηνευθεί και η διάταξη που ορίζει ως αρμόδιους για την ειδοποίηση των τεχνιτών τους προβούλους και τους στρατηγούς των Χαλκιδέων (στ. 59-61), γιατί, αν δεν ήταν μεταβατική, θα δημιουργούνταν κάθε φορά δυσκολίες στην ερμηνεία και εφαρμογή του νόμου, εφόσον η αντίστοιχη πάγια διάταξη (στ. 12-13) αναθέτει, όσο μπορούμε να κρίνουμε από το φθαρμένο κείμενο, και τη φροντίδα αυτή στους «διδόντες τα έργα». Η ανάμειξη των αρχών της Χαλκίδας στις εργολαβίες θα ήταν ίσως απαραίτητη μόνο στην πρώτη εφαρμογή

9. Η σχετική εργασία του, για την οποία κάμαμε ήδη λόγο (βλ. παραπάνω, σ. 510, σχόλιο στους στ. 56/7) δημοσιεύτηκε στο Ελληνικό περιοδικό *Πραγματεῖαι της Ακαδημίας Αθηνών* 17. 1951, 79 κε.

του νόμου, όταν θα υπήρχαν ενδεχομένως περισσότερες δυσκολίες για την ειδοποίηση των τεχνιτών. Ως προς τις ημερομηνίες που αναφέρονται στην αρχή του παραρτήματος (στ. 57 κε.), δεν υπάρχει τρόπος να εξακριβωθεί ο χαρακτήρας τους, αν είναι δηλαδή μεταβατικές ή όχι, γιατί η απώλεια των αντίστοιχων σημείων του κύριου νόμου (στ. 4 κε. και 12 κε.) απαγορεύει τη σύγκρισή τους με την πάγια ημερομηνία των εργολαβιών. Δεν αποκλείεται να επαναλαμβάνουν απλώς αυτή την ημερομηνία με μόνη ίσως τώρα την προσθήκη της «διευκρίνισης» προς τους τεχνίτες (στ. 60/1) *ὅπως ἂν παρῶσιν ... πρὸ εἰκάδων τῶν κατὰ θεόν* (βλ. παρακάτω, σ. 545 κε.).

Τη διαίρεση πάντως του παραρτήματος σε δύο νοηματικές ενότητες, μία με αποκλειστικά ή κυρίως μεταβατικές διατάξεις (στ. 57-62) και μία με πάγιες συμπληρωματικές (στ. 63 κε.), την υποβάλλουν, νομίζω, όχι μόνο το περιεχόμενο αλλά και εξωτερικά στοιχεία του λόγου, δηλαδή από τη μια η έλλειψη γραμματικής σύνδεσης με τα προηγούμενα της περιόδου που αρχίζει με τη λ. *ἀσφάλειαν* (στ. 63) —είναι χαρακτηριστικό ότι παρόμοια έλλειψη παρατηρείται μόνο όπου υπάρχει στο κείμενο καίρια νοηματική τομή (πρβ. στ. 4 *αἱρεῖσθαι*, στ. 28 *ἐάν που*, στ. 57 *ὅπως ἄν*)— και από την άλλη η διαφορά ως προς τη χρονική σύλληψη των δύο ενοτήτων (στην πρώτη χρησιμοποιείται συστηματικά ο αόριστος, στη δεύτερη ο ενεστώτας).[10]

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι από μια πρώτη προσέγγιση του κειμένου δημιουργείται η εντύπωση —που ελπίζω να επιβεβαιωθεί από την ανάλυση στη συνέχεια— ότι το παράρτημα του νόμου διαιρείται σε δύο ενότητες με τις εξής υποδιαιρέσεις:

I. Ημερομηνίες των εργολαβιών και μεταβατικές διατάξεις (στ. 57-62):
1. *Ὅπως ἂν γίνωνται <αἱ ἐργολαβίαι>... τεχνίταις* (στ. 57-59)·
2. *Τοὺς δὲ προβούλους... κατὰ θεόν* (στ. 59-61)·
3. *Ἐὰν δέ τινες... ζημιῶν* (στ. 61-62).

II. Πάγιες συμπληρωματικές διατάξεις (στ. 63 κε.):
1. *Ἀσφάλειαν εἶναι... κατὰ πόλ[ι]ν* (στ. 63-65)·
2. *Ἐὰν δέ τινες τῶν τεχνιτῶν... τὰ ἔργα* (στ. 65-67)·
3. *Ἐὰν δὲ οἱ τεχνῖται... τοῖς Εὐβοιεῦσιν* (στ. 67-72)·
4. *Ἐὰν δέ τινες τῶν τεχνιτῶν...* (στ. 72- τέλος).

Στις διατάξεις του παραρτήματος θα εγκύψουμε πολλές φορές ακόμη

---

10. Το *γίνωνται* του στ. 57 έχει πιθανότατα εναρκτική σημασία: «για να αρχίσουν να γίνονται οι εργολαβίες...».

στη συνέχεια. Προς το παρόν θα ασχοληθούμε με δύο από τα πρώτα θέματα του κύριου νόμου, τον όρκο και τις θεωρίες.

Ο όρκος

- - - - - - - - - - - - - - - - - - *ὅρκος· ὀμόσαι δὲ τοὺς αἱρεθέν-*
τας ἔν τε τῆι ἰδίαι πό-
[*λει - - - - καὶ ὅταν π*]*αραγένωνται εἰς Χαλκίδα τὸν αὐτὸν ὅρκον ἐπὶ*
τ[.]
[- - - - - - - - - *τῶν τε*]*χνιτῶν τῶν ἐπανγελλομένων τοῖς ἀρίστοις*
κατ[*ὰ*]
[- - - - - - - - *οὔτε χ*]*άριτος ἕνεκα οὔτε ἔχθρας οὐδεμιᾶς, καὶ*
δῶρα οὐ
10 [*δέξομαι - - - - - - -]λη τέχνηι οὐδὲ παρευρέσει οὐδεμιᾶι ἔφε-*
ξιν τῆ[*ς*]
[- - - - *νὴ - - - κ*]*αὶ τὸν Ἀπόλλω καὶ τὴν Δ*[*ή*]*μητρα καὶ τὸν*
Διόνυσον· [καὶ]
[*εὐορκοῦντι μέν μοι εἴη τἀγαθά*], *ἐπιορκοῦντι δὲ τἀναντία.*

Οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι των πόλεων τόσο πριν όσο και μετά την άφιξή τους στη Χαλκίδα ορκίζονται ότι θα εκτελέσουν ευσυνείδητα τα καθήκοντά τους. Αν και το κείμενο είναι πολύ φθαρμένο, φαίνεται πως υπόσχονται ότι θα μισθώσουν άριστους τεχνίτες και ότι δεν θα δημιουργήσουν με κανένα τρόπο *ἔφεξιν*, εμπόδια, στη σωστή επιλογή. Ο στ. 10 θα μπορούσε ίσως να συμπληρωθεί με την ανάγνωση: *...δέξομαι· οὔτε μηχανῆι οὔτε ἄλ*]*λη*<*ι*> *τέχνηι... ἔφεξιν...* (π.χ. *ποιήσω* ή άλλο παραπλήσιο ρήμα). Στον επόμενο στίχο (11) η αναγνώριση από τον Klaffenbach του *καί* στην αρχή υπαγορεύει ότι γίνεται επίκληση μιας τέταρτης, πρώτης στη σειρά, θεότητας. Θα ήταν πολύ περίεργο, αν αυτή δεν είναι η Άρτεμη (*νὴ τὴν Ἄρτεμιν κ*]*αὶ τὸν Ἀπόλλω*), όχι μόνο γιατί θα έμενε ασυντρόφευτος ο αδερφός της —στις Ευβοϊκές επιγραφές τα δύο αδέρφια εμφανίζονται κατά κανόνα μαζί και, ειδικά στην Ερέτρια, μαζί με τη μητέρα τους—, αλλά και γιατί η θεά του κυνηγιού λατρεύεται κατεξοχήν στην Εύβοια και μάλιστα στις τρεις τουλάχιστον από τις ενδιαφερόμενες πόλεις ως πολιούχος.[11]

---

11. Μπορεί κανείς να επικαλεστεί για τον Ωρεό το γειτονικό Αρτεμίσιο και για την Ερέτρια την περίφημη γιορτή των *Αρτεμισίων* (*IG* XII 9, 189), τους ναούς της θεάς τόσο στην πόλη όσο και στην Αμάρυνθο (όπου διεξάγεται πανευβοϊκή γιορτή) και προπαντός τον μαρτυρημένο επίσημο όρκο της πόλης: *ὀμνύω τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Λητοῦν καὶ τὴν Ἄρτεμιν* (*IG* XII 9, 191 στ. 48 και 54).

Οι θεωρίες

[*ὑ π ὲ ρ θ ε ω ρ ῶ ν· πέμπειν δὲ τ*]*ὰς πόλεις εἰς τοὺς ἀγῶνας τῶν Διονυσίων καὶ Δημητριείων ἑλομένους θε-*
[*ωροὺς κομίζοντας τὸ κατὰ τ*]*ὸ ψήφισμα καλλιστεῖον, λαμβάνοντας ἀργύριον παρὰ τῆς ἰδίας πόλε-*
20 [*ως· δραχμὰς - - -ˉ- - κον*]*τα καὶ συνπονπεύειν καὶ τἆλλα πάντα πράττειν κατὰ τὸν Εὐβοϊκὸν νόμο*[*ν*].

Η παράγραφος αυτή προβλέπει την καθιερωμένη για την αρχαιότητα αποστολή εκμέρους των πόλεων θεωρών στους αγώνες, οι οποίοι είναι επιφορτισμένοι με την αντιπροσώπευση των πατρίδων τους στη θυσία, την πομπή και τις άλλες εκδηλώσεις. Αν και η φθορά της πέτρας επηρεάζει εδώ σχεδόν το μισό των τριών στίχων της παραγράφου, η αποκατάσταση από τους εκδότες των δύο πρώτων φαίνεται από νοηματική άποψη ικανοποιητική, μόνο που ισχύει και εδώ η γενική παρατήρηση για την ανεπάρκεια σε έκταση των συμπληρώσεών τους. Επιπλέον, ειδικά για τη συμπλήρωση του στ. 18 μπορούν να προβληθούν δύο μικρές αντιρρήσεις, δηλαδή από τη μια στον τίτλο θα περίμενε κανείς όχι *Ὑπὲρ θεωρῶν* αλλά *Ὑπὲρ θεωριῶν* (πρβ. *Ὑπὲρ ἐργολαβιῶν, ζημιῶν, ἐξωμοσιῶν* κλπ.) και από την άλλη η εισαγωγή του *πέμπειν* δεν ενδείκνυται, γιατί το ρήμα αυτό χρησιμοποιείται σπάνια προκειμένου για την αποστολή θεωρών. Εύχρηστο είναι στην περίπτωση αυτή το *ἀποστέλλειν* με την προσθήκη συχνά της πρόθεσης *ἐκ*.[12] Οι δύο αυτές επιφυλάξεις και προπαντός η αναγκαιότητα για ευρύτερες συμπληρώσεις καθιστούν αναγκαία τη βελτίωση των προτάσεων των εκδοτών με τη γραφή στους στ. 18 και 19 αντίστοιχα: *Ὑπὲρ θεωριῶν· ἐξαποστέλλειν δὲ τ*]*ὰς πόλεις* κλπ. και *θε*[*ωροὺς προσκομίζοντας τὸ κατὰ τ*]*ὸ ψήφισμα* κλπ.

Έργα και εργολαβίες

Ίσως τώρα είναι η κατάλληλη στιγμή να τονιστεί ότι η διαδικασία της μίσθωσης των Διονυσιακών τεχνιτών, όπως εκτίθεται στο κείμενο του νόμου, αντιστοιχεί απόλυτα στη διαδικασία ανάθεσης σε εργολήπτη ενός δημόσιου, χειρωνακτικού έργου —μιλούμε πάντοτε για την αρχαιότητα, αν και πολλά ισχύουν απαράλλακτα και σήμερα.[13] Όχι μόνο χρησιμοποιείται στο

12. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον Index της *Συλλογής* του Dittenberger κάτω από τη λ. *θεωρός* καταχωρίζονται 13 παραδείγματα της φράσης *(ἐξ)ἀποστέλλειν θεωρούς* και κανένα *πέμπειν θ.*

13. Για τα ισχύοντα στην αρχαιότητα βλ. πρόχειρα L. Beauchet, *Histoire du droit*

νόμο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η γνωστή από την περιοχή των άλλων τεχνών ορολογία, αλλά και τηρείται η ίδια πρακτική: εκλογή ειδικού οργάνου, των «διδόντων τα έργα», προκήρυξη, ανάθεση, αποδοχή εγγυητών, ορισμός αμοιβών, προθεσμίες, ποινικές ρήτρες κλπ. Καθεμιά από τις φάσεις αυτές ή συμβατικές δεσμεύσεις κανονίζεται σε χωριστή παράγραφο του κύριου νόμου, ενώ παράλληλα και το παράρτημα προσθέτει ουσιαστικά στοιχεία. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να ανασυνθέσουμε τα βασικά σημεία της διαδικασίας με την οποία μισθώνονται οι τεχνίτες της επιγραφής μας. Και πρώτα πρώτα ο σκοπός της μίσθωσης, τα *ἔργα*.

Ο αναγνώστης του νόμου διαπιστώνει ότι η λ. *ἔργον* χρησιμοποιείται επανειλημμένα, για να δηλωθεί το καλλιτεχνικό «έργο», δηλαδή οι παραστάσεις που αναλαμβάνουν να εκτελέσουν οι τεχνίτες σε κάποια πόλη κατά τη μία ή την άλλη από τις δύο γιορτές.[14] Με την ίδια σημασία χρησιμοποιείται και ο πληθυντικός της λέξης (*ἔργα*), όταν βέβαια πρόκειται για παραστάσεις σε περισσότερες ή, το συνηθέστερο, σε όλες τις πόλεις (πρβ. π.χ. στ. 4, 47, 51, 52). Ταυτόχρονα όμως στο παράρτημα του νόμου δύο φορές εμφανίζεται ο χαρακτηρισμός *τὸ Εὐβοϊκὸν ἔργον* (στ. 62 και 63), ο οποίος φαίνεται να καλύπτει συλλήβδην το σύνολο των «έργων» της Εύβοιας. Ο χαρακτηρισμός αυτός και γενικά το πνεύμα του νόμου δεν αφήνουν, νομίζω, αμφιβολία ότι η ανάθεση των παραστάσεων και για τις τέσσερις πόλεις γίνεται συνολικά, σαν να ήταν ένα έργο, σε μια ομάδα ή κοινοπραξία, όπως θα λέγαμε, εργοληπτών, ότι δηλαδή οι ίδιοι τεχνίτες αναλαμβάνουν να εμφανιστούν σε όλες τις πόλεις της Εύβοιας στο πλαίσιο των Διονυσίων και των Δημητριείων. Η εντύπωση αυτή ενισχύεται από τη συμπληρωματική διάταξη (στ. 65-67) που επιτάσσει να εκπίπτουν από τα υπόλοιπα «έργα» όσοι τεχνίτες θα απουσίαζαν αδικαιολόγητα από κάποιον αγώνα και σε αντικατάστασή τους να μισθώνονται αναπληρωματικοί, που θα είναι στη διάθεση και των άλλων πόλεων, αν τυχόν αντιμετώπιζαν παρόμοιο πρόβλημα (αναλυτικότερα θα μιλήσουμε για το χωρίο παρακάτω, σ. 518 κε.).

Ως *ἔργον* λοιπόν χαρακτηρίζονται οι παραστάσεις που αναλαμβάνουν οι Διονυσιακοί τεχνίτες στα Διονύσια και τα Δημητρίεια, είτε πρόκειται για μία πόλη της Εύβοιας είτε για όλο το νησί, όπως ονομάζεται *ἔργον* οποιαδήποτε άλλη εργασία ανατίθεται σε «βάναυσους» τεχνίτες. Με την ί-

---

privé de la republique Athénienne, Παρίσι 1897 (ανατ. Amsterdam 1969), IV, σ. 204 κε.

14. Σε Δελφικά επίσης έγγραφα η δραστηριότητα των Διονυσιακών τεχνιτών αναφέρεται γενικά ως *(συν)ἐργασία* (*Sylloge*³ 705 στ. 25 και 58· πρβ. αυτόθι 704 Η στ. 26 και Κ¹ στ. 4).

δια λογική ονομάζονται «διδόντες τα έργα» αυτοί που αναθέτουν τις παραστάσεις, «εργολάβοι» αυτοί που τις αναλαμβάνουν και «εργολαβία» η ανάληψή τους, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Οι «διδόντες τα έργα»

Η πρώτη παράγραφος του νόμου προβλέπει την εκλογή ορισμένου και κοινού, υποτίθεται, για κάθε πόλη αριθμού ανδρών, οι οποίοι έρχονται στη Χαλκίδα και, αφού κάμουν σχετική προκήρυξη προς τους Διονυσιακούς τεχνίτες, τους αναθέτουν τις παραστάσεις. Οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι των πόλεων ονομάζονται στο κείμενο *οἱ αἱρεθέντες ἡ οἱ ἠρημένοι ἡ οἱ διδόντες τὰ ἔργα*. Ότι η αποστολή τους δεν περιορίζεται στη μίσθωση των τεχνιτών συνάγεται από τη συνέχεια, όταν λέγεται ότι φροντίζουν μαζί με τους τοπικούς άρχοντες για τον ταυτόχρονο σε όλες τις πόλεις καθορισμό των εμβόλιμων μηνών (στ. 49 κε.) και ότι παρίστανται στις εξωμοσίες των τεχνιτών στις διάφορες πόλεις (στ. 52 κε). Εκτενέστερος λόγος για τα καθήκοντά τους φαίνεται πως γίνεται σε δύο συμπληρωματικές διατάξεις του παραρτήματος (πρβ. προς το παρόν στ. 70-73). Επειδή ωστόσο το κείμενο εδώ δεν είναι απόλυτα σαφές, επιβάλλεται κάποια ανάλυσή του. Για ευκολία παρατίθενται ξανά οι σχετικοί στίχοι (65 κε.):

65 *ἐὰν δέ τινες τῶν τεχνιτῶν λί-*
πωσι τῶν ἔργων τι, ἀν[α]β[άλλε]σθαι τὰς ἐγδόσεις τῶν ἔργ[ω]ν
[ἁ]πάντων, εἰ μὴ ἀπε[ίρη]ται, <καὶ> μισ[θ]ῶσαί [πο]θεν τεχνίτας ἀντὶ
τῶν λειπόντων, ἐὰν ὦσι δυνατοί· οἱ δὲ μισθωθέντες ὑπαρχόν-
τω[ν καὶ] εἰς τὰς ἄλλας πόλεις, ἐν αἷς ἂν λείπηται τὰ ἔργα· ἐὰν δὲ οἱ
τεχνῖται ἢ τῶν ἐργολάβων τινὲς δυνατοὶ ὄντες ἐργολ[α]-
βεῖν καὶ βουλομένων αὐτοῖ[ς τῶν ἀρχόν]των τὰ ἔργα διδόναι μὴ ἐργο-
λαβῶσι ἀλλ' ἐγ.....ωνται παρὰ τοὺς κειμένου[ς]
τοῖς Εὐβοιεῦσι περὶ τούτων νόμους, ὑποτελεῖς αὐτοὺς εἶναι πάντων
ὧν ἂν ἔχοντες ἐπιβαίνωσι τῆς Εὐβοίας καὶ εἰσάγον-
70 *[τας] καὶ ἐξάγοντας· τοὺς δὲ διδόντας τὰ ἔργα οὓς ἂν κρίνωσιν τῶν*
τεχνιτῶν ἢ τῶν ἐργολάβων ἀδικεῖν περὶ ταῦτα ἀ-
[πογ]ράψαι ταῖς ἰδίαις πόλεσιν· ἐπιμελεῖσθαι δὲ μετὰ τῶν ἀρχόντων
καὶ στρατηγῶν τοὺς ἠιρημένους πρὸς τὰς ἐργολα-
βίας τρόπωι ὅτωι ἂν ἐπίστωνται, ὅπως οἱ ἀπογραφέντες τὰ τέλη τιθῶσι
κατὰ τὰ δόξαντα [[τὰ]] τοῖς Εὐβοιεῦσιν.

Είναι φανερό ότι εδώ ο νόμος διαρθρώνεται σε δύο ενδεχόμενα με ορισμένες το καθένα συνέπειες: α) Αν οι τεχνίτες απουσιάσουν από τον αγώνα

κάποιας πόλης, τότε κάποιοι «αναβάλλονται τας εκδόσεις των έργων απάντων», δηλαδή ακυρώνουν, όπως υποστηρίξαμε (σ. 510, σχόλιο στο στ. 65), τις συμβάσεις με τους τεχνίτες για όλα τα υπόλοιπα έργα[15] και μισθώνουν αναπληρωματικούς, που διατίθενται υποχρεωτικά και στις άλλες πόλεις, αν προέκυπτε ανάγκη (στ. 65-7). β) Κατόπιν το κείμενο θέτει ένα άλλο ενδεχόμενο: Αν οι τεχνίτες δείξουν απροθυμία για ανάληψη εργολαβίας, τότε υφίστανται ορισμένες κυρώσεις (στ. 67-72).

Αυτό είναι το γενικό νόημα των δύο περιόδων με τα ισάριθμα υποθετικά ενδεχόμενα. Αν όμως θα ήθελε κανείς να επιχειρήσει μία ακριβέστερη κατανόησή τους, πρέπει πρώτα να απαντήσει σε δύο ερωτήματα: 1) Ποιο είναι το υποκείμενο των απαρεμφάτων *ἀναβάλλεσθαι* και *μισθῶσαι*; 2) Ποια η σχέση του δεύτερου από τα δύο ενδεχόμενα με το πρώτο; αποτελεί δηλαδή συνέχεια και ανάπτυξη του πρώτου ή μήπως συνιστά μια νέα υποθετική περίπτωση; (με άλλα λόγια η άρνηση των τεχνιτών να αναλάβουν εργολαβίες αφορά ειδικά την αναπλήρωση των έκπτωτων συναδέλφων τους ή γενικά ανάληψη εξ αρχής κάποιου «έργου»;). Αν κρίνει κανείς από τη συμπλήρωση *τῶν ἀρχόν]των* (στ. 68), οι εκδότες του κειμένου εκλαμβάνουν την περικοπή πο απαρτίζουν τα δύο ενδεχόμενα (στ. 65 κε.) ως μία νοηματική ενότητα υπονοώντας, φαίνεται, ως υποκείμενο των απαρεμφάτων τους άρχοντες, προφανώς από την κατακλείδα της προηγούμενης διάταξης για την ασφάλεια των τεχνιτών. Αν αποδίδω σωστά τη σκέψη τους, δέχονται δηλαδή ότι το κείμενο υπαινίσσεται εδώ την πιθανότητα μιας διπλής περιπλοκής κατά την εκτέλεση των παραστάσεων, ματαίωσης πρώτα των εργολαβιών και άρνησης έπειτα άλλων τεχνιτών να αναπληρώσουν το κενό, μια περιπλοκή που καλούνται τάχα να αντιμετωπίσουν ως ένα έκτακτο περιστατικό οι άρχοντες των άτυχων κάθε φορά πόλεων. Ως εδώ βέβαια η ενδεχόμενη ανάμειξη των αρχόντων στη μίσθωση των τεχνιτών, έστω και αν υπάρχει εκλεγμένο αρμόδιο όργανο, μπορεί ίσως να θεωρηθεί από πρακτική άποψη δικαιολογημένη ως έκτακτο πάντως μέτρο. Το πράγμα όμως καθίσταται κατά τη γνώμη μου ύποπτο και ανοίκειο, θα έλεγε κανείς, για την ελληνική πολιτική νοοτροπία από τη στιγμή που η έκτακτη επέμβαση των αρχόντων ξεπερνά τα όρια της πόλης τους, εφόσον με την προσθήκη *οἱ δὲ μισθωθέντες ὑπαρχόντων καὶ εἰς τὰς ἄλλας πόλεις ἐν αἷς ἂν λείπηται τὰ ἔργα* (στ. 66/7) αναγνωρίζεται κατά κάποιο τρόπο το δικαίωμα επέμβασης ξένου άρχοντος στα εσωτερικά άλλης πόλης. Θα ήταν ακατανόητο ο άρχοντας π.χ. της Καρύστου,

15. Η έκπτωση του εργολάβου και η αντικατάστασή του λόγω παραβάσεων εφαρμόζεται στην αρχαιότητα προκειμένου για κάθε είδους εργολαβία· βλ. Beauch[illegible], έ.α. σ. 2[illegible]

έχοντας αντικαταστήσει με δική του απόφαση τους εργολάβους της πατρίδας του, να επιβάλλει λόγου χάρη στον Ωρεό αυτούς που ο ίδιος επιλέγει ως αναπληρωματικούς. Επομένως είναι προτιμότερο να δεχτούμε ως υποκείμενο των απαρεμφάτων *ἀναβάλλεσθαι* και *μισθῶσαι* είτε τη λέξη *τὰς πόλεις*, όπως στις περιπτώσεις του *αἱρεῖσθαι* (στ. 3) και του *ὑπολογεῖν* (στ. 73), —οπότε μπορούμε να θεωρήσουμε ως αυτονόητη την πρωτοβουλία στην ακύρωση των εργολαβιών όχι του άρχοντα της πόλης αλλά των εκλεγμένων αντιπροσώπων— είτε ακόμη και να υπονοήσουμε απευθείας ως γραμματικό και πραγματικό υποκείμενο των απαρεμφάτων τους «διδόντας τα έργα», λύση προσφορότερη, αν ληφθεί υπόψη ότι η συμπληρωματική αυτή διάταξη συνάπτεται λογικά με την αρχική παράγραφο *Ὑπὲρ ἐργολαβιῶν* (στ. 12 κε.), όπου οι «διδόντες τα έργα» είναι το υποκείμενο του λόγου.

Έχοντας απαλλαγεί με τον ένα ή τον άλλο τρόπο από την επέμβαση των αρχόντων στην πρώτη περίπτωση, της «αναβολής» των εργολαβιών και μίσθωσης αναπληρωματικών τεχνιτών, δεν υπάρχει λόγος να επικαλεστούμε τη βούλησή τους στη δεύτερη περίπτωση, της απροθυμίας των εργολάβων, συνεπώς εδώ δεν θα γράψουμε *βουλομένων αὐτοῖ[ς τῶν ἀρχόν]των τὰ ἔργα διδόναι* κλπ. (στ. 68), αλλά *βουλομένων αὐτοῖ[ς τῶν διδόν]των* (*ἢ τῶν αἱρεθέν]των*) *τὰ ἔργα διδόναι*. Με την ανάγνωση αυτή το δεύτερο ενδεχόμενο (στ. 67 κε.) αποσυσχετίζεται από το πρώτο (στ. 65 κε.) και αποκτά από νομική άποψη τον χαρακτήρα μιας πάγιας διάταξης με προφανή σκοπιμότητα: Κυρώσεις υφίστανται όχι απλώς οι τεχνίτες που αποφεύγουν να αντικαταστήσουν άλλους αλλά γενικά όσοι δεν είναι πρόθυμοι να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους είτε με αρχική είτε με αναπληρωματική εργοληψία (βλ. και παρακάτω, σ. 537).

Με την παραπάνω ερμηνεία αποκαλύπτεται περισσότερο ο ρόλος των «διδόντων τα έργα». Μπορούμε να δεχτούμε ότι αυτοί, εκτός από την αρχική έκδοση των έργων στη Χαλκίδα, τη συμμετοχή τους στον καθορισμό των εμβόλιμων μηνών και την παρουσία τους στις διάφορες πόλεις κατά τις εξωμοσίες των τεχνιτών, ασκούν επιπλέον δύο συγκεκριμένα καθήκοντα υπό ορισμένες προϋποθέσεις: ακυρώνουν λόγω παραβάσεων τις εργολαβίες φροντίζοντας για την άμεση αναπλήρωση του κενού και επιπλέον επιβάλλουν κατά την κρίση τους τέλη στους παραβάτες. Τα καθήκοντα αυτά προϋποθέτουν βέβαια ότι όπως όλα τα ανάλογα συμβούλια έτσι και οι «διδόντες τα έργα» των παραστάσεων είναι επιφορτισμένοι και με την εποπτεία των «έργων», ότι με άλλα λόγια παρακολουθούν σε όλες τις πόλεις τις παραστάσεις.

Εργολάβοι και τεχνίτες

Προκειμένου για θεατρικά συμφραζόμενα η λέξη *ἐργολάβος* μαρτυρείται τρεις φορές στο νόμο αυτόν της Ερέτριας και από μία φορά σε ένα χωρίο από την *Πολιτεία* του Πλάτωνος[16] και στο πολύ γνωστό κληροδότημα του Αριστομένη και της Ψύλλας για τις παραστάσεις στην Κέρκυρα (*IG* IX[1] 694).[17] Με βάση τα πέντε αυτά χωρία[18] οι μελετητές που ασχολούνται με την ιστορία των Διονυσιακών τεχνιτών κατέληξαν στο εύλογο για τη σημερινή πραγματικότητα συμπέρασμα ότι οι *ἐργολάβοι* ήσαν επιχειρηματίες που προμήθευαν στις πόλεις το απαραίτητο καλλιτεχνικό προσωπικό για τις Διονυσιακές γιορτές τους ή μεσίτες που μεσολαβούσαν στις μισθώσεις των τεχνιτών («ἢ μόνον μεσῖται... προμηθεύοντες τοὺς τεχνίτας... ἢ... ἀντιπρόσωποι τῶν τεχνιτῶν», «mancipes vel pararii», «Unternehmer», «contractors or impresarios of some kind, distinct from the technitae», «agents», «intermédiaires... soit qu'il s'agisse d'"impresarios", ou de simples entrepreneurs de spectacles», είναι οι χαρακτηρισμοί που από την έκδοση του Κουρουνιώτη και έπειτα συναντά κανείς στις σχετικές εργασίες). Πιστεύεται μάλιστα ότι οι *ἐργολάβοι* με αυτή τη δραστηριότητα συνιστούν ένα θεσμό προγενέστερο των Διονυσιακών κοινών, που αχρηστεύτηκε τάχα μετά από την ίδρυση (γύρω στο 280 π.Χ.) αυτών των συντεχνιακών ενώσεων, καθώς μεταβιβάστηκαν, υποτίθεται, σ' αυτές οι αρμοδιότητες για τη σύναψη των μισθωτικών συμβολαίων των μελών τους με τις πόλεις.[19]

Αλλά η θεωρία αυτή παρουσιάζει ορισμένα τρωτά. Πρώτα πρώτα ο ισχυρισμός ότι τα κοινά υποκατέστησαν τους «εργολάβους» στις διαδικασίες

---

16. *Ἀλλ' ἤδη ὄγκου ἐμπλησταία (ἡ πόλις) καὶ πλήθους, ἃ οὐκέτι τοῦ ἀναγκαίου ἕνεκά ἐστιν ἐν ταῖς πόλεσιν, οἷον οἵ τε θηρευταὶ πάντες οἵ τε μιμηταί, πολλοὶ μὲν οἱ περὶ τὰ σχήματά τε καὶ χρώματα, πολλοὶ δὲ περὶ μουσικήν, ποιηταί τε καὶ τούτων ὑπηρέται, ῥαψῳδοί, ὑποκριταί, χορευταί, ἐργολάβοι, σκευῶν τε παντοδαπῶν δημιουργοί, τῶν τε ἄλλων καὶ τῶν περὶ τὸν γυναικεῖον κόσμον* (Πλ. *Πολ.* 373 b). Πρβ. Πολυδ. VII 182.

17. Το κείμενο παρατίθεται αμέσως παρακάτω.

18. Εκ των υστέρων ανακάλυψα μία ακόμη σχετική μαρτυρία από τον Αθήναιο (350 e)· πρόκειται για ανέκδοτο που αφορά τον περίφημο κιθαριστή Στρατόνικο (4. αι. π.Χ.) και τον πατέρα του αυλητή Χρυσόγονου: *Στρατόνικος πρὸς τὸν Χρυσογόνου πατέρα λέγοντα ὅτι πάντα αὐτῷ ὑπάρχει οἰκεῖα· αὐτὸς μὲν γὰρ ἐργολάβος εἶναι, τῶν δὲ υἱῶν ὁ μὲν διδάξει, ὁ δὲ αὐλήσει, 'προσδεῖ γ', ἔφη Στρατόνικος, ἔτι ἑνός.' εἰπόντος δὲ 'τίνος;' 'θεάτρου, ἔφη, οἰκείου.'*

19. Βλ. G. Klaffenbach, *Symbolae ad historiam collegiorum artificum bacchorum*, Βερολίνο 1914, σ. 11· πρβ. *IG* XII Suppl. σ. 178 στ. 59, επίσης Poland, *RE* V A2, 2497 και Pickard-Cambridge, έ.α. σ. 281-2.

των μισθώσεων των τεχνιτών δεν μπορεί να αποδειχθεί, όχι μόνο γιατί δεν διαθέτουμε ασφαλείς σχετικές πληροφορίες, αλλά και γιατί αντίθετα οι λίγοι υπαινιγμοί των πηγών δημιουργούν την ισχυρή εντύπωση ότι τα κοινά δεν έχουν καμιά ανάμειξη στις μισθώσεις των μελών τους από τις ενδιαφερόμενες πόλεις, όπως συνάγεται κυρίως από τις προβλεπόμενες σε επιγραφικά κείμενα προσωπικές και όχι συλλογικές κυρώσεις εις βάρος των τεχνιτών που αθετούν τις συμβατικές υποχρεώσεις τους.[20] Έπειτα, και αν ακόμη δεχτούμε αυτή τη ραγδαία μεταβολή —από τους «εργολάβους» της Εύβοιας στα κοινά— μέσα στα ελάχιστα χρόνια που μεσολαβούν από την επιγραφή της Ερέτριας ως τις αρχαιότερες μνείες των Διονυσιακών κοινών (γύρω στο 280 π.Χ.), η επιγραφή της Κέρκυρας, όσο και αν αναχρονολογηθεί προς τα πίσω, εξακολουθεί να είναι αρκετά μεταγενέστερη[21] —κι όμως αναφέρει τους «εργολάβους». Τέλος, το ρήμα, τουλάχιστον, *ἐργολαβέω* σε όμοια θεατρικά συμφραζόμενα αναφέρεται σε επιγραφές των αρχών του πρώτου π.Χ. αιώνα από την Επίδαυρο,[22] πράγμα που υποδηλώνει ότι οι «εργολάβοι» δεν έχουν ούτε την εποχή αυτή καταργηθεί.

Οι επιφυλάξεις αυτές καθιστούν αναγκαίο τον ακριβέστερο προσδιορισμό του ρόλου και της ταυτότητας των «εργολάβων» που αναφέρουν οι παραπάνω επιγραφές.

Θεωρητικά, αν ληφθεί υπόψη η ετυμολογία, *ἐργολάβος* πρέπει να είναι «αυτός που λαμβάνει έργο». Στην ελληνική πραγματικότητα εργολάβος είναι γενικά ένας έμπειρος τεχνίτης που αναλαμβάνει την εκτέλεση ενός έργου, συνήθως επικεφαλής συνεργείου,[23] αλλά πάντοτε με προσωπική συμμετοχή τόσο στον οργανωτικό όσο και στον τεχνικό τομέα.[24] Στο λόγο βέβαια η λέξη

---

20. Βλ. G. M. Sifakis, *Studies in the History of Hellenistic Drama*, Λονδίνο 1967, σ. 137 κε. Στην περίπτωση της Ιασού, όπου με απόφαση του κοινού του Ελλησπόντου διατίθενται για εξαιρετικούς λόγους ορισμένα μέλη του (Michel 1014), δεν γίνεται μίσθωση αλλά δωρεάν εμφάνιση των τεχνιτών, όπως συμβαίνει συχνότερα στους Δελφούς (πρβ. π.χ. *Syllage*[3] 489 στ. 9 και 690 στ. 4).

21. Η επιγραφή χρονολογείται από τον Dittenberger στις αρχές του δεύτερου π.Χ. αιώνα, αλλά ίσως είναι αρχαιότερη κατά πενήντα το πολύ χρόνια· βλ. Klaffenbach, έ.α.

22. *IG* IV² 100: *ἐργολαβήσας ἔλιπε* (λέγεται για ηθοποιούς και μουσικούς που αθετώντας τη συμφωνία τους δεν προσήλθαν να αγωνιστούν).

23. Πρβ. Σούδα: *ἐργολάβος· οὐχ ὥσπερ ἐν τῇ συνηθείᾳ δοκοῦμεν ἐργολάβον καλεῖν τὸν ὑπέρ τινων ἔργων μισθὸν λαμβάνοντα καὶ ἔχοντα τοὺς συνεργαζομένους —οὕτω καὶ οἱ ῥήτορες ἐξεδέξαντο τὸν ἐργολάβον—, ἀλλά...*

24. Και μόνο από τα παραθέματα του *LSJ* προκύπτει ότι στην αρχαία γραμματεία η λ. *ἐργολάβος* και τα παράγωγα προϋποθέτουν εκτέλεση της εργασίας με προσωπικό μόχθο. Πρβ. Πολυδ. VII 200: *φατέον δὲ ἐπὶ μὲν τοῦ ἐκδιδόντος ἔργον ὁτιοῦν τὸ ἐργοδοτεῖν, ἐπὶ δὲ τοῦ ἐργαζομένου τὸ ἐργολαβεῖν.*

άλλοτε λειτουργεί με την πλήρη σημασία της και άλλοτε δηλώνει τον υπεύθυνο διοργανωτή σε αντιδιαστολή προς τον εκτελεστή του έργου, ανάλογα κάθε φορά με την πρόθεση του ομιλητή. Όλα αυτά φαίνεται πως ισχύουν για τη λειτουργία των λέξεων *ἐργολάβος - ἐργολαβέω* και στις παραπάνω θεατρικές επιγραφές.

Από μια συνολική εξέταση των μαρτυριών που διαθέτουμε προκύπτει ότι το ρήμα *ἐργολαβέω* χρησιμοποιείται στις επιγραφές της Ερέτριας και της Επιδαύρου με τη βασική κυριολεκτική σημασία: «λαμβάνω έργον», φυσικά με τον συνήθη, όπως είδαμε, περιορισμό της σημασίας του «έργου» στις θεατρικές παραστάσεις. Παραθέτω ορισμένα ενδεικτικά χωρία από την επιγραφή της Ερέτριας: *Ἐὰν δέ τινες τῶν τεχνιτῶν τῶν λαβόντων τὰ ἔργα* (στ. 53), *ἀποστεῖλαί τινα πρὸς τοὺς τεχνίτας, ἐπανγε[λοῦν<τα>] τὰς ἐργολαβίας καὶ ὅπως ἂν παρῶσιν οἱ βουλόμενοι ἐργολαβεῖν* (στ. 59 κε.), *ἐὰν δέ τινες τῶν τεχνιτῶν... [βούλ]ωνται ἐργολαβεῖν* (στ. 61 κε.) κλπ. Τόσο στα χωρία αυτά όσο και σε πολλά άλλα που παραλείπω το ρήμα *ἐργολαβέω* έχει πάντοτε ως υποκείμενο τη λέξη *τεχνίτης*, πράγμα που υποδηλώνει ότι είναι αυτονόητη προϋπόθεση και για την «εργολαβία» μιας παράστασης η προσωπική συμμετοχή σ' αυτήν του «εργολαβήσαντος». Με αυτά τα δεδομένα θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι *ἐργολάβος* στον αρχαίο λόγο χαρακτηρίζεται και ο Διονυσιακός τεχνίτης που αναλαμβάνει να εμφανιστεί στο θέατρο κάποιας πόλης, αποδεχόμενος τις κάθε λογής υποχρεώσεις στον καλλιτεχνικό και τον οργανωτικό τομέα. Η σημασία αυτή ίσως θα μπορούσε να εφαρμοστεί για τους «εργολάβους» στα χωρία από τον Πλάτωνα και τον Αθήναιο (βλ. σημ. 16 και 18), αν και εδώ δεν αποκλείεται να έχουμε έμφαση στα οργανωτικά καθήκοντα των προσώπων. Οι άλλες περιπτώσεις όπου εμφανίζεται η λ. *ἐργολάβος* για Διονυσιακούς τεχνίτες, στις επιγραφές της Κέρκυρας και της Ερέτριας, χρειάζεται να μας απασχολήσουν ιδιαίτερα.

Στο κείμενο της Κέρκυρας, αφού ανάμεσα σε άλλα ορίζονται οι ειδικότητες των τεχνιτών που σύμφωνα με το κληροδότημα οφείλει να μισθώνει κάθε δυο χρόνια η πόλη, προβλέπεται ότι σε περίπτωση που τα χρήματα για κάποιο λόγο δεν χρησιμοποιηθούν επιστρέφονται στους διαθέτες ή τους κληρονόμους τους (στ. 29 κε.): *Εἰ δὲ δυνατοῦ ἐόντος καὶ μὴ ἐπικωλύοντος μηθενὸς μὴ ἀποστεῖλαι ἃ πόλις ἐπὶ τοὺς τεχνίτας κατὰ τὰν περίοδον ἑκάσταν, ἢ παραγενομένων τῶν ἐργολάβων μὴ μισθώσαιτο τοὺς τεχνίτας... ἢ μὴ διδοίη τὸν μισθὸν τὸν ὑπογεγραμμένον..., Ἀριστομένεος καὶ Ψύλλας ἐόντω τὰ δοθέντα χρήματα.* Οι μελετητές που εκλαμβάνουν τους «εργολάβους» ως επιχειρηματίες προμηθευτές τεχνιτών επικαλούνται ως στήριγμα αυτής της άποψης τη δεύτερη από τις παραπάνω διαζευκτικές προτάσεις (*ἢ παραγενομένων τῶν ἐργολάβων* κλπ.,), που μοιάζει να διαφοροποιεί τα πρόσωπα.

Πράγματι, αν η πρόταση αυτή αποσπαστεί από τα συμφραζόμενα, μπορεί να ενισχύσει μια τέτοιαν άποψη. Αλλά το χωρίο πρέπει να το δούμε ως σύνολο: Εδώ διαγράφεται ολόκληρη η διαδικασία μίσθωσης των τεχνιτών: 1) «Ἡ πόλις ἀποστέλλει ἐπὶ τοὺς τεχνίτας» —η πόλη στέλνει και καλεί γενικά τους τεχνίτες (άτομα ή το κοινό τους) που θα ήθελαν να μετάσχουν στους αγώνες της· 2) «παραγίγνονται οἱ ἐργολάβοι» —προσέρχονται οι ενδιαφερόμενοι να αναλάβουν τα προκηρυχθέντα με τον παραπάνω τρόπο έργα· 3) «ἡ πόλις μισθοῦται τοὺς τεχνίτας» —από τους τεχνίτες που έχουν προσέλθει ως υποψήφιοι «εργολάβοι» η πόλη μισθώνει, προφανώς ύστερα από επιλογή ή διαπραγματεύσεις, τους συγκεκριμένους τεχνίτες που ορίζει το κληροδότημα (από τρεις αυλητές, τραγωδούς και κωμωδούς). Βλέπουμε δηλαδή ότι η λ. *ἐργολάβος* διατηρεί και εδώ την κυριολεκτική της σημασία δηλώνοντας τον τεχνίτη που «παίρνει έργο». Η πρόταση *παραγενομένων τῶν ἐργολάβων* κλπ. θα μπορούσε να αποδοθεί: «όταν έρθουν οι υποψήφιοι να αναλάβουν τα έργα (ή «αυτοί που παίρνουν τα έργα») και δεν μισθώσει η πόλη τους τεχνίτες που ορίζει το κληροδότημα...»).

Στην επιγραφή της Ερέτριας η λ. *ἐργολάβος* αναφέρεται τρεις φορές δίπλα ή σε διάζευξη προς τη λ. *τεχνίτης* (π.χ. στ. 67 *ἐὰν δὲ οἱ τεχνῖται ἢ τῶν ἐργολάβων τινὲς δυνατοὶ ὄντες ἐργολαβεῖν*...). Ότι με τον τρόπο αυτό γίνεται διάκριση των δύο εννοιών δεν υπάρχει αμφιβολία, αλλά αυτό δεν πρέπει να μας οδηγήσει αναγκαστικά στο συμπέρασμα ότι υπόκεινται δύο εντελώς διαφορετικές κατηγορίες προσώπων, κάτι που δεν ισχύει βέβαια ούτε στις «βάναυσες» τέχνες. Καθώς είδαμε, στις τέχνες αυτές, όπως ασκούνται στην αρχαία (και τη σύγχρονη) Ελλάδα, ο επικεφαλής ενός συνεργείου είναι συνήθως παράλληλα και αρχιμάστορας και εργολήπτης, συμμετέχει δηλαδή και στη χειρωνακτική εργασία και ταυτόχρονα αναλαμβάνει όλες τις εργολαβικές υποχρεώσεις. Αλλά τι άλλο από συνεργεία είναι οι *τραγῳδοὶ* και οι *κωμῳδοὶ* που «εργολαβούν» στις αρχαίες πόλεις; Είναι πασίγνωστο ότι η μνεία των λέξεων αυτών, και μάλιστα σε ενικό αριθμό, συνεπάγεται παρουσία δραματικού θιάσου με επικεφαλής έναν πρωταγωνιστή.[25] Όταν επομέ-

---

25. Γενικά για τη σημασία των όρων *τραγῳδός* και *κωμῳδός* βλ. J. B. O'Connor, *Chapters in the History of Actors and Acting in Ancient Greece*, Σικάγο 1908, σ. 5 κε. Πρβ. Pickard-Cambridge, έ.α. σ. 127 κε., και Ghiron-Bistagne, έ.α. σ. 119 κε. Τέτοιοι πρωταγωνιστές-θιασάρχες πρέπει να ήταν οι γνωστοί *κωμῳδοί* και *τραγῳδοί* που αναφέρονται ονομαστικά —μόνον αυτοί— σε τιμητικά ψηφίσματα πόλεων, όπως και σε καταλόγους νικητών, επειδή έδωσαν δραματικές παραστάσεις όχι βέβαια μόνοι τους αλλά με συνεργάτες, οι οποίοι σπανιότατα μνημονεύονται στις πηγές. Μια αξιομνημόνευτη περίπτωση είναι αυτή του τραγωδού Νίκωνα από τη Μεγαλόπολη, που τιμάται στους Δελφούς «αὐτὸς καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ» (*FD* III 1, 48· βλ. Sifakis, έ.α. σ. 97 κε.).

νως στην επιγραφή της Ερέτριας αναφέρονται παράλληλα ή σε διάζευξη ο *τεχνίτης* και ο *ἐργολάβος*, δικαιούμαστε να υποθέσουμε ότι πρόκειται από τη μια για τον ατομικό εκτελεστή μέσα ή έξω από ομάδα, και από την άλλη για τον επικεφαλής ομάδας, ο οποίος ως πρωταγωνιστής και διευθυντής της έχει παρουσιαστεί ως ο ανάδοχος του σχετικού έργου. (Είναι χαρακτηριστικό ότι και στις τρεις περιπτώσεις ο λόγος που αντιδιαστέλλει τις δύο έννοιες αφορά όχι την εκτέλεση του έργου αλλά την απόδοση ευθυνών, του τεχνίτη που εκπροσωπεί τον εαυτό του και του τεχνίτη-εργολάβου που εκπροσωπεί ομάδα, όπως υποθέσαμε).

Ανεξάρτητα από την ερμηνεία των συγκεκριμένων χωρίων εκείνο που χρειάζεται, νομίζω, να τονιστεί είναι ότι και ο Διονυσιακός *ἐργολάβος* είναι εκτελεστής —και όχι ιδιαίτερο πρόσωπο—, που παράλληλα με την εκτέλεση του έργου της ειδικότητάς του αναλαμβάνει πρόσθετες επαγγελματικές υποχρεώσεις είτε ως άτομο είτε, όταν πρόκειται για ομαδικές εμφανίσεις, ως επικεφαλής ομάδας τεχνιτών.

Ας δούμε λοιπόν τώρα ποιες είναι οι ειδικότητες και ο αριθμός των τεχνιτών που παίρνουν τις «εργολαβίες» στις πόλεις της Εύβοιας. Τα σχετικά στοιχεία περιέχονται κυρίως στις παραγράφους από τη μια *Ὑπὲρ ἐργολαβιῶν* (στ. 12 κε.) και από την άλλη *Ὑπὲρ μισθοῦ* και *Ὑπὲρ σιτηρεσίων* (στ. 21 κε.):

Στ. 12 κε.: *ὑ π ὲ ρ ἐ ρ γ ο λ α β ι [ῶ] ν· ἐπειδὰν δὲ*
[ὁμόσωσι, διδόντων τὰ ἔργα κηρ]ύξαντες καὶ ἐπανγείλαντες τοῖς τεχνίταις ἀπὸ τῆς εἰκάδος
[τοῦ Ἀπατουριῶνος μηνός· πεμπ]όντων δὲ αὐλητὰς τρεῖς, τραγωιδοὺς τρεῖς, εἰς δὲ Κάρυσ[τ]ον δύο
15 *- - - - - - - - - - - - - - - τέτταρας καὶ χοροὺς παίδων τρεῖς καὶ ἀνδρῶν τρεῖς πλὴν εἰς τὸν χ[ο]-*
[ρὸν τῶν - - - - - - - - - -]ργον ὅστις παρέξει ἱμάτια τοῖς τραγωιδοῖς καὶ κωμωιδοῖς πάντα ὅσων
[ἂν προσδέωνται· καὶ ἐγγύους π]αρ' ἑκάστου τῶν τεχνιτῶν δεχέσθων ἀξιοχρέους πλὴν μὴ Εὐβοέας.

Στ. 21 κε.:

[ὑ π ὲ ρ μ ι σ θ ο ῦ· διδόναι δὲ πόλι]ν ἑκάστην νομίσματος Δημητριείου αὐλητεῖ δραχμὰς ἑξακοσίας, τραγωιδῶ[ι]
[- - - - - - - - -]ων ἀγῶνι Η, κω[μ]οιδοῖς Η Η Η Η, ἱματιομίσθει Η Η Η. ὑ π ὲ ρ σ ι τ η ρ ε σ ί ω ν· διδότω δὲ καὶ σιτη-

[ρέσιον ἑκάστη πόλις τοῖς τεχ]νίταις ἡμερῶν πέντε τῆς ἡμέρας ἑκ[ά-
στης ἐννέ' ὀβολοὺς καὶ τῶν ἐμβολίμω[ν
[ἡμερῶν - - - τοῖς δὲ διδασ]κάλοις τῶν τραγωιδῶν καὶ κωμωιδῶν
ἡμερῶν δέκα, τοῖς δὲ τῶν κυκλίων χορ[ῶν]
[- - - δρα]χμὰς εἴκοσι.

Το κείμενο των δύο ενοτήτων επηρεάζεται από το σπάσιμο της πέτρας, αλλά μπορεί κανείς να επιχειρήσει αποκατάστασή του συγκρίνοντας τα δεδομένα στη μια και στην άλλη περικοπή, με μια αυτονόητη ίσως προϋπόθεση, ότι αποζημιώνονται από τις πόλεις όλοι οι τεχνίτες που μετέχουν στις παραστάσεις ως επαγγελματίες.

Αν παρακολουθήσουμε με τη σειρά το κείμενο των ενοτήτων αυτών, διαπιστώνουμε από την πρώτη ότι «στέλνονται» στις Ευβοϊκές πόλεις τεχνίτες με τις ακόλουθες ειδικότητες: τρεις αυλητές, τρεις τραγωδοί —εξαιρετικά μόνο δύο στην Κάρυστο—[26], τέσσερις(;) άγνωστης ειδικότητας, τρεις χοροί παίδων, ισάριθμοι ανδρών —πάλι με κάποια εξαίρεση— και ένας]ργος, ὅστις ἱμάτια παρέξει κλπ. Στη δεύτερη ενότητα αναφέρονται ως αμειβόμενοι ο αυλητής, ο τραγωδός, κάποιος άγνωστος, οι κωμωδοί και ο ιματιομίσθης, ενώ λίγο παρακάτω, στην παράγραφο για το σιτηρέσιο (στ. 22 κε.), γίνεται επιπλέον λόγος για διδασ]κάλους τῶν τραγωιδῶν καὶ κωμωιδῶν και τῶν κυκλίων χορῶν. Είναι δηλαδή φανερό ότι υπάρχει σχεδόν απόλυτη αντιστοιχία ανάμεσα στις δύο ενότητες ως προς τα πρόσωπα —ο]ργος βέβαια, χάρη στην αναφορική πρόταση που τον προσδιορίζει (στ. 16/7) ταυτίζεται εύκολα με τον ιματιομίσθη. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν οι διδάσκαλοι, οι οποίοι μνημονεύονται μόνο ως δικαιούχοι σιτηρεσίου.

Πριν προχωρήσουμε στην εκμετάλλευση αυτών των δεδομένων, είναι σκόπιμο να σχολιάσουμε σύντομα αυτές τις ειδικότητες των τεχνιτών, για να φανεί τι είδους παραστάσεις προβλέπονται από το νόμο.

α) Αυλητές. Οι τρεις αυλητές πρέπει να είναι οι μουσικοί που παίζουν για τους ισάριθμους διθυραμβικούς χορούς ανδρών και παίδων και όχι ακριβώς οι magistri dithyramborum, όπως λέγεται στις *IG*, αφού παρακάτω γίνεται λόγος για ιδιαίτερους διδασκάλους κυκλίων χορῶν. Μιαν άλλη απασχόληση των αυλητών υπαινίσσονται οι στ. 29 κε., η οποία παρά τις φθορές φαίνεται να σχετίζεται τουλάχιστον μερικώς με συμμετοχή τους και στις

26. Η μείωση αποδίδεται από τον Κουρουνιώτη στο γεγονός ότι εκεί οι τεχνίτες χρησιμοποιούνται επιπλέον και στα Αριστονίκεια (πρβ. στ. 41), τοπική γιορτή προς τιμήν του γνωστού τέκνου της Καρύστου που διασκέδαζε με το παιχνίδι της σφαίρας τον Αλέξανδρο. Μια δεύτερη εξαίρεση, που αναφέρεται αμέσως παρακάτω σε σχέση με τους χορούς των ανδρών (στ. 15), ίσως σχετίζεται με την ίδια πόλη.

δραματικές παραστάσεις, πράγμα βέβαια πολύ συνηθισμένο[27] (στους τελευταίους στίχους θα επανέλθουμε).

β) Τραγωδοί, κωμωδοί, υποκριτές. Είπαμε ήδη (σ. 524 μαζί με τη σημείωση 25) ότι οι δύο πρώτοι όροι στον ενικό αριθμό δηλώνουν την εποχή αυτή τους πρωταγωνιστές παλαιών έργων, τραγωδίας ή κωμωδίας αντίστοιχα, και ότι η μνεία τους στα διάφορα έγγραφα προϋποθέτει παρουσία θιάσων μάλλον παρά ατόμων, οι οποίοι περιφέρονται στις ελληνικές πόλεις παρουσιάζοντας, όπως στην Εύβοια, παλαιά δράματα. Μέλη τέτοιων θιάσων θεωρούνται οι δευτερεύοντες ηθοποιοί, οι απαραίτητοι για το ανέβασμα ενός δράματος, οι οποίοι σε αντιδιαστολή προς τους πρωταγωνιστές τραγωδούς ή κωμωδούς χαρακτηρίζονται συναγωνιστές ή υποκριτές.[28] Ότι δευτερεύοντες ηθοποιούς πρέπει να φανταστούμε και τους υποκριτές που αναφέρονται στο κείμενό μας ως δικαιούχοι νέων ιματίων (στ. 31/2) συνάγεται όχι τόσο από τα συμφραζόμενα, όπως εύκολα θα μπορούσε να πει κανείς, όσο από το γεγονός ότι αυτοί δεν περιλαμβάνονται ούτε στους «εργολαβούντες» ούτε στους αμειβόμενους από τις πόλεις τεχνίτες, είτε γιατί δεν συνυπογράφουν, φαίνεται, με αυτές ιδιαίτερα συμβόλαια —αφού μπορεί να καλύπτονται από αυτά των προϊσταμένων τους— είτε γιατί η μίσθωσή τους είναι πιθανώς αποκλειστική υπόθεση των χορηγών. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι στο κείμενό μας εντοπίζεται έτσι η αρχαιότερη μαρτυρία για τον περιορισμό της πρωταρχικής σημασίας της λ. *ὑποκριτής*, για τον οποίο κάνει ρητά λόγο ο Σχολιαστής του Δημοσθένη.[29]

γ) Χοροί παίδων και ανδρών. Αγωνίζονται σε κάθε πόλη —με μια εξαίρεση (πρβ. στ. 15)— τρεις κύκλιοι χοροί και από τις δύο κατηγορίες, πράγμα για την εποχή πολύ συνηθισμένο. Και μόνο από το γεγονός ότι στις παραγράφους των αμοιβών δεν γίνεται μνεία των χορών συμπεραίνεται ότι αυτοί συγκροτούνται από ερασιτέχνες κατοίκους των Ευβοϊκών πόλεων.[30] Χορηγοί αναφέρονται πιο κάτω (στ. 32 κε.).

---

27. Οι αυλητές, που ανέκαθεν χρησιμοποιούνταν στο δράμα, φαίνεται πως στα Ελληνιστικά χρόνια αποτελούσαν σταθερά μέλη των δραματικών θιάσων· βλ. Sifakis, έ.α. σ. 75 κε.

28. Βλ. πρόχειρα Pickard-Cambridge, έ.α. σ. 129 κε.

29. Σύμφωνα με τον Σχολιαστή του *Περὶ τῆς Εἰρήνης* (παράγρ. 6) λόγου του Δημοσθένη την εποχή του υποκριτές λέγονταν αποκλειστικά οι δύο ηθοποιοί που επικουρούσαν τον πρωταγωνιστή: *ὑποκριτὰς ἐκάλουν οἱ ἀρχαῖοι τοὺς νῦν τραγῳδοὺς λεγομένους, ... τοὺς δὲ νῦν ὑποκριτὰς (οὗτοι δὲ ἦσαν δύο) τὸν μὲν δευτεραγωνιστήν, τὸν δὲ τριταγωνιστήν...* Πρβ. Pickard-Cambridge, αυτόθι.

30. Μόνο στους Δελφούς για ειδικούς λόγους οι χοροί απαρτίζονται από ξένους, εί-

δ) Ιματιομίσθης. Ήδη η ετυμολογία της λέξης αλλά και η αναφορική πρόταση που συνοδεύει το συνώνυμο (;)]ργος (στ. 16) αποκαλύπτουν το ρόλο αυτού του προσώπου στις παραστάσεις, ρόλου που είναι γνωστός και από άλλες πηγές.[31]

ε) Διδάσκαλοι. Σύμφωνα με το νόμο σιτηρέσιο, και μάλιστα αυξημένο σε σχέση με τους άλλους τεχνίτες, δικαιούνται δύο κατηγορίες διδασκάλων (στ. 24), *τῶν τραγωιδῶν καὶ κωμωιδῶν* από τη μια και *τῶν κυκλίων χορῶν* από την άλλη. Ποια από τις ποικίλες σημασίες της έχει εδώ η λ. *διδάσκαλος* δεν φαίνεται αμέσως —θεωρητικά μπορεί να δηλώνει τον ποιητή ή τον σκηνοθέτη ή τον χοροδιδάσκαλο. Προκειμένου βέβαια για τους κύκλιους χορούς επικρατέστερη ή μάλλον αποκλειστική είναι την εποχή αυτή η τρίτη σημασία, του δασκάλου του χορού, σημασία που εύκολα μπορούμε και εδώ να δεχτούμε. Το πρόβλημα παρουσιάζεται οξύτερο για το δράμα, γιατί αν δικαιολογημένα αποκλείσουμε την παλαιότερη σημασία «ποιητής», εφόσον άλλωστε εδώ πρόκειται για αγώνες παλαιών δραμάτων, υπολείπονται οι άλλες δύο, σκηνοθέτης και χοροδιδάσκαλος. Ότι η δεύτερη είναι και τη φορά αυτή η πιθανότερη συνηγορεί όχι βέβαια το γεγονός ότι γενικά σε άλλες περιπτώσεις αυτήν προτιμούν ειδικότεροι ερευνητές,[32] αλλά κυρίως ότι εδώ οι *διδάσκαλοι τῶν τραγωιδῶν καὶ κωμωιδῶν* δεν φαίνεται να έχουν σχέση με τη σκηνοθεσία των δραμάτων. Η εντύπωση αυτή δημιουργείται από το γεγονός ότι σε αντίθεση με τους ηθοποιούς αυτοί παίρνουν, όπως και οι συνάδελφοί τους των κυκλίων χορών, μεγαλύτερης διάρκειας σιτηρέσιο (δέκα ημέρες έναντι πέντε των ηθοποιών). Αν υποθέσουμε ότι η διάρκεια των αποζημιώσεων αντανακλά κάποια πραγματικότητα ως προς το χρόνο απασχόλησης των τεχνιτών, τότε είναι λογικό να αποσυσχετίσουμε τους διδασκάλους από τη διδασκαλία των ηθοποιών και τη σκηνοθεσία, οπότε δεν απομένει παρά η πιθανότητα να πρόκειται για εκπαιδευτές των δραματικών χορών, δηλαδή για τραγικούς και κωμικούς χοροδιδασκάλους, ειδικότητες που μαρτυρούνται για ορισμένα μέλη Διονυσιακών θιάσων.[33] Ένα άλλο επιχείρημα ότι πρό-

---

τε επαγγελματίες μέλη των Διονυσιακών κοινών είτε και ερασιτέχνες, όπως είναι τα μέλη των Αθηναϊκών Πυθαϊδων· βλ. Sifakis, έ.α. σ. 86 κε.

31. Βλ. Sifakis, έ.α. σ. 81 κε.

32. Πρβ. Reisch, *RE* V (1903) 405-6, Sifakis, έ.α. σ. 72 και 80 (αλλά βλ. και τη σημ. στην ίδια σελίδα), Ghiron-Bistagne, έ.α. σ. 133.

33. Χοροδιδάσκαλοι, τραγικοί και κωμικοί, μαρτυρούνται σε Δελφικά έγγραφα των Αθηναϊκών Πυθαΐδων (πρβ. *FD* III 2, 47 στ. 28/9 — όπου πιθανότατα χρειάζεται να αντικατασταθεί η συμπλήρωση τ[ῶν *πυθαϊστῶν* με το τ[ραγικούς) και στον γνωστό κατάλογο των τεχνιτών από το Άργος (*Mnemosyne* 47, 1919, 254 στ. 13 κε.). Πρβ. Sifakis, έ.α. σ. 86 κε., 90 και 119 κε.

κειται για χοροδιδασκάλους θα μπορούσε ίσως να αντλήσει κανείς και από τη φρασεολογία του κειμένου (στ. 24 κε.). Στη φράση *διδότω δὲ καὶ σιτηρέσιον... [τοῖς δὲ διδασ]κάλοις τῶν τραγωιδῶν καὶ κωμωιδῶν ἡμερῶν δέκα, τοῖς δὲ τῶν κυκλίων χορ[ῶν --- δρα]χμὰς εἴκοσι*, πριν από τη λ. *κυκλίων*, εξυπακούεται, βέβαια, η λ. *διδασκάλοις*, που συνοδεύει τις προηγούμενες γενικές. Αυτό σημαίνει ότι η λέξη αυτή και τις δύο φορές, τη μια που γράφεται και την άλλη που εννοείται, λειτουργεί όχι μόνο συντακτικά αλλά και σημασιολογικά με τον ίδιο τρόπο (αλλιώς δεν θα ήταν εύκολη η παράλειψή της τη δεύτερη φορά). Εφόσον λοιπόν στην περίπτωση των κυκλίων χορών πρόκειται για χοροδιδασκάλους, το ίδιο πρέπει να ισχύει και για την περίπτωση των τραγωδών και κωμωδών.

στ) Δραματικοί χοροί. Η πιθανή ανάμειξη των αυλητών και στις δραματικές παραστάσεις, όπως φαίνεται να υπαινίσσονται οι στ. 29 κε., και προπάντων η παρουσία των χοροδιδασκάλων των τραγωδών και των κωμωδών μας οδηγούν τώρα με βεβαιότητα στην ανακάλυψη και δραματικών χορών δίπλα στους κύκλιους, γεγονός που μπορεί κανείς να το θεωρήσει ακόμη και αυτονόητο για την εποχή αυτή —πολύ περισσότερο εδώ όπου πρόκειται για παλαιά δράματα— ή να το εικάσει και από μόνη τη χρήση του πληθυντικού *τραγωιδῶν - κωμωιδῶν*.[34] Στο σωζόμενο κείμενο βέβαια δεν γίνεται ρητή μνεία ιδιαίτερου δραματικού χορού, αλλά αυτό κατ' αρχήν δεν μας εμποδίζει να υποθέσουμε ότι εφαρμόζεται και στην Εύβοια η τακτική που πιθανότατα ισχύει π.χ. στους Δελφούς είκοσι χρόνια αργότερα, η δημιουργία δηλαδή δραματικού χορού από τα μέλη του χορού των ανδρών.[35] Ότι αυτό πράγματι συμβαίνει το έχει υποστηρίξει ήδη η έρευνα με βάση το φθαρμένο χωρίο 32 κε., όπου γίνεται λόγος για *χορούς τῶν ἀνδρῶν τραγωιδῶν*, φράση που πιθανότατα σημαίνει «χορούς ανδρών για το διθύραμβο και την τραγωδία».[36] (Στο χωρίο θα επανέλθουμε).

Συνοψίζοντας όσα έχουμε συζητήσει ως τώρα σχετικά με τα πρόσωπα και τις ειδικότητές τους μπορούμε να σκιαγραφήσουμε την τελετουργική και αγωνιστική φυσιογνωμία των δύο εορτών ως εξής: Τόσο τα Διονύσια όσο και τα Δημητρίεια περιλαμβάνουν στο πρόγραμμά τους, όπως όλες οι γιορτές των Ελληνιστικών πόλεων, πομπή (πρβ. στ. 20), που καταλήγει σε θυσία (πρβ. στ. 19), και ως αποκορύφωμα των εορταστικών εκδηλώσεων

---

34. Όπως είναι γνωστό, οι όροι αυτοί —στον πληθυντικό αριθμό— δηλώνουν τις περισσότερες φορές τους αντίστοιχους χορούς· βλ. π.χ. Pickard-Cambridge, έ.α. σ. 127.

35. Βλ. Sifakis, έ.α. σ. 72 και 116 κε.

36. Βλ. Sifakis, αυτόθι σ. 116.

τους αγώνες, που διαρκούν, αν κρίνουμε από το πενθήμερο σιτηρέσιο για τους τραγωδούς και τους κωμωδούς, τρεις πιθανώς ημέρες, κατά τις οποίες διεξάγονται ο τραγικός, ο κωμικός και ο διπλός (παίδων και ανδρών) χορικός αγώνας. Οι μισθοί των «εργολαβούντων» τεχνιτών καταβάλλονται από την πόλη (πρβ. στ. 21 κε.), ενώ τα υπόλοιπα έξοδα των παραστάσεων και φυσικά των χορών τα επωμίζονται καθορισμένοι από τις πόλεις χορηγοί (πρβ. στ. 32), των οποίων τα καθήκοντα κανονίζονταν από συγκεκριμένους, φαίνεται, νόμους (πρβ. στ. 33). Οι αγώνες διεξάγονται κάτω από την εποπτεία αγωνοθέτη (πρβ. στ. 73).

Ας επιστρέψουμε τώρα στο κείμενό μας. Είδαμε ότι στις παραγράφους *Ὑπὲρ ἐργολαβιῶν* από τη μια και *Ὑπὲρ μισθοῦ* και *Ὑπὲρ σιτηρεσίων* από την άλλη υπάρχει σχεδόν απόλυτη αντιστοιχία ως προς τα πρόσωπα εκτός από δύο σημεία, δηλαδή (α) οι διδάσκαλοι, ενώ αναφέρονται ως δικαιούχοι σιτηρεσίου, απουσιάζουν από τις παραγράφους και των εργολαβιών και του μισθού και (β) λείπει στην παράγραφο των εργολαβιών η αρχική μνεία των κωμωδών. Είναι λοιπόν λογικό να εντοπίσουμε τις ελλείψεις αυτές στα χάσματα της επιγραφής. Ο μόνος διαθέσιμος χώρος στην παράγραφο των εργολαβιών, όπου χρειάζεται να προστεθούν οι κωμωδοί και οι διδάσκαλοι, βρίσκεται στο στ. 15, ενώ για την παράγραφο της μισθοδοσίας, όπου χρειάζεται να συμπεριληφθεί ο διδάσκαλος —είτε σε ενικό είτε σε πληθυντικό— βρίσκεται στο στ. 22. Στην τελευταία περίπτωση (στ. 22), λόγω του περιορισμένου χώρου —πρέπει να αφήσουμε την αρχή του στίχου για το άγνωστο ποσό σε δραχμές (ας πούμε π.χ. *πεντακοσίας*) που παίρνει ο τραγωδός—, είμαστε υποχρεωμένοι να προσαρμόσουμε τη μνεία του διδασκάλου στη σωζόμενη κατάληξη]ων.[37] Αυτό θα μπορούσε ίσως να γίνει με την ανάγνωση: *διδασκάλοις χορ*]*ῶν* (ή *ἑκάστῳ τῶν διδασκάλ*]*ων*) *ἀγῶνι Η*. Οι διδάσκαλοι δηλαδή θα αμείβονται με εκατό δραχμές για κάθε τους συμμετοχή σε «αγώνα» —η λέξη θα δηλώνει εδώ όχι τη διοργάνωση των Διονυσίων ή των Δημητριείων αλλά έναν από τους τέσσερις διαγωνισμούς (τραγικό, κωμικό, παίδων, ανδρών) καθεμιάς από τις δύο γιορτές. Με την τοποθέτηση στο σημείο αυτό του διδασκάλου δίνεται εύκολα απάντηση στο ερώτημα γιατί εξαιρετικά εδώ η αμοιβή του τεχνίτη ορίζεται όχι κατά πόλη, όπως συμβαίνει με όλους τους άλλους, αλλά κατά εμφάνιση: Η εργασία των διδασκάλων στις τέσσερις πόλεις είναι η μόνη που δεν έχει σταθερότητα. Στην Κάρυστο,

37. Ο περιορισμός του χώρου είναι η κυριότερη αιτία που δεν μπορούμε να υιοθετήσουμε τη συμπλήρωση του Segre (βλ. σ. 509, σχόλιο στο στ. 22).

π.χ., όπου εμφανίζονται μόνο δύο τραγωδοί, αν υποθέσουμε ότι στον καθέναν αντιστοιχεί χωριστός χορός, αρκούν δύο τραγικοί διδάσκαλοι, όπως δεν χρειάζονται ίσως καν διδάσκαλοι ανδρών στην περίπτωση που υπαινίσσεται το τέλος του στ. 15 (κάπου δεν διατίθενται άνδρες).

Ως προς το άλλο κενό, στην αρχή του στ. 15, οφείλουμε να εξασφαλίσουμε θέση τουλάχιστον για τις αιτιατικές *κωμωιδοὺς* και *διδασκάλους* και για έναν ακόμη αριθμό, που θα συνοδεύει τη μία από τις δύο λέξεις. Πέρα από αυτή τη διαπίστωση δεν μπορούμε ίσως να προχωρήσουμε. Ας επιτραπούν ωστόσο κάποιες εικασίες. Θα μπορούσε κατ' αρχήν να προτείνει κανείς την ανάγνωση: *κωμωιδοὺς τρεῖς, διδασκάλους*] *τέτταρας*, ανάγνωση που φαίνεται να ευνοείται και από το γεγονός ότι κατά κανόνα αγωνίζονται κωμωδοί ισάριθμοι με τους τραγωδούς[38] και από μία ελκυστική «εξήγηση» για την παρουσία του αριθμού τέσσερα δίπλα στους διδασκάλους: οι τελευταίοι θα μπορούσαν να αντιστοιχούν στα τέσσερα θεατρικά είδη που περιλαμβάνουν εδώ οι αγώνες της Εύβοιας (από ένας διδάσκαλος για την τραγωδία, την κωμωδία, τους παίδες και τους άνδρες). Αλλά για την παραπάνω συμπλήρωση υπάρχουν δύο σοβαρές αντιρρήσεις: α) Αν υποτεθεί ότι πράγματι, όπως δεχτήκαμε παραπάνω, το χάσμα στο σημείο αυτό ξεπερνά τα 25 γράμματα αυτής της συμπλήρωσης, υπολείπεται κάποιο κενό, και β) ο άμεσος συνδυασμός του αριθμού τέσσερα με τους διδασκάλους θα συνεπαγόταν το μάλλον απίθανο συμπέρασμα ότι στην περίπτωση π.χ. του διθυράμβου ο ίδιος διδάσκαλος εκπαιδεύει και τους τρεις αντίπαλους χορούς. Οι επιφυλάξεις αυτές μαζί με τις ενδείξεις που απαριθμούνται παρακάτω οδηγούν στην εικασία ότι ανάμεσα στη λ. *διδασκάλους* και στον αριθμό *τέτταρας* παρεμβάλλεται αριθμός κάποιας δεκάδας (*δέκα καὶ ἡ εἴκοσι καὶ*]*τέτταρας* κλπ.). Τα στοιχεία που συνηγορούν για την υποψία αυτή είναι:

1. Είναι λογικό να δεχτούμε ότι κάθε αγωνιζόμενος χορός προϋποθέτει έναν αντίστοιχο διδάσκαλο. Αυτό σημαίνει ότι κανονικά σε κάθε πόλη, με λίγες εξαιρέσεις, απαιτούνται για κάθε γιορτή τουλάχιστον 6 κύκλιοι διδάσκαλοι, 1-3 διδάσκαλοι τραγωδών και 1-3 διδάσκαλοι κωμωδών —στην περίπτωση του δράματος δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε τον αριθμό, γιατί δεν ξέρουμε αν εμφανίζεται κοινός ή χωριστός χορός για τα τρία έργα της τραγωδίας και της κωμωδίας. Επομένως, για να διεξαχθεί μία γιορτή σε κάποια από τις τέσσερις πόλεις χρειάζονται τουλάχιστον 8-12 διδάσκαλοι.

---

38. Π.χ. από τρεις στην Κέρκυρα (*IG* IX^1 694 στ. 21 κε.) και από δύο στην Ιασό (Michel 1014). Ο κανόνας αυτός δεν ισχύει, όπως είναι γνωστό, για την Αθήνα της κλασσικής εποχής.

2. Ενώ οι τεχνίτες που εμφανίζονται ατομικά, όλοι δηλαδή εκτός από τους διδασκάλους και τους χορούς, μπορούν να αναλάβουν τα έργα σε όλες τις πόλεις διαδοχικά (ήδη το υπαινιχθήκαμε αυτό, σ. 517, και θα το υποστηρίξουμε παρακάτω, σ. 553), οι μόνοι που μάλλον αδυνατούν να «εργολαβήσουν» σε όλες τις πόλεις λόγω χρονικών περιορισμών είναι οι διδάσκαλοι: Αν υποτεθεί ότι η εκπαίδευση ενός χορού που αγωνίζεται σε κάποια πόλη δεν πρέπει να διαρκεί λιγότερο από δέκα ημέρες —άλλωστε δεκαήμερη είναι η διάρκεια του σιτηρεσίου για τους διδασκάλους εδώ του δράματος—, τότε δύσκολα μπορούμε να δεχτούμε ότι χρησιμοποιούνται οι ίδιοι διδάσκαλοι π.χ. για τον διθύραμβο στις γιορτές της Χαλκίδας και της Ερέτριας, επειδή, καθώς θα δούμε (σ. 557 κε.), ο χρόνος που μεσολαβεί ανάμεσα στο τέλος της μιας και στην αρχή της άλλης είναι λιγότερος από δέκα ημέρες.

Οι λόγοι αυτοί σε συνδυασμό με τον εξαιρετικό τρόπο αμοιβής των διδασκάλων (κατά εμφάνιση, όπως είπαμε) δημιουργούν την εντύπωση ότι μισθώνονται πολλαπλάσιοι διδάσκαλοι από τον ελάχιστο αριθμό (8-12), που απαιτούνται για μία διοργάνωση αγώνων, ώστε να διατεθούν ταυτόχρονα σε περισσότερες από μία πόλεις για την προετοιμασία των χορών. Θα πρότεινα λοιπόν για την αρχή του στ. 15 τη συμπλήρωση: *κωμωιδοὺς τρεῖς, διδασκάλους εἴκοσι καὶ*] *τέτταρας*.

Ως τώρα προσπαθήσαμε να τακτοποιήσουμε στις τρεις παραγράφους όλες τις ειδικότητες των τεχνιτών που «εργολαβούν» στις πόλεις της Εύβοιας. Υπολείπονται ορισμένα σημεία των παραγράφων αυτών όπου μπορεί κανείς να προτείνει βελτιώσεις:

Στ. 14 *πεμπ*]*όντων*. Η ανάγνωση αυτή φαίνεται ύποπτη, όχι μόνο γιατί οι εισηγητές της σημειώνουν «14 in. *νοντων* scriptum videtur», αλλά και γιατί το ρήμα *πέμπω* —υποκείμενο είναι, ας θυμηθούμε, οι «διδόντες τα έργα» και αντικείμενο οι εκτελεστές των παραστάσεων: οι πρώτοι και ένα μέρος από τους δεύτερους, εκτός δηλαδή από τους ντόπιους χορευτές, βρίσκονται, υποτίθεται, στη Χαλκίδα— δεν ταιριάζει, νομίζω, από νοηματική άποψη (*πέμπω* σημαίνει «στέλνω κάπου κάτι που έχω στη διάθεση ή κατοχή μου», πράγμα που δεν ισχύει εδώ τουλάχιστον για όσους θα εμφανιστούν στη Χαλκίδα και προπαντός για τους χορούς, που δεν «στέλνονται» στις πόλεις τους). Ίσως υπόκειται εδώ η χρήση ενός πολύ γνωστού αγωνιστικού όρου, του ρήματος δηλαδή *νέμω* (*νε*]*μόντων* —η φωτογραφία δεν βοηθάει στην εξακρίβωση του πρώτου από τα σωζόμενα γράμματα), που χρησιμοποιείται προκειμένου για τον καθορισμό εκμέρους κάποιας αρχής (*άρχοντα*,

πόλης ή κοινού) εκείνων που θα συμμετάσχουν σε κάποιον αγώνα.[39]

Στ. 15-16 (*πεμπ]όντων ἢ μάλλον νε]μόντων*)... *χοροὺς παίδων τρεῖς καὶ ἀνδρῶν τρεῖς πλὴν εἰς τὸν χ[ορὸν τῶν ---]ργον ὅστις παρέξει ἱμάτια τοῖς τραγωιδοῖς καὶ κωμωιδοῖς*. Η συμπλήρωση *εἰς τὸν χ[ορὸν* προκαλεί αντιρρήσεις, καθώς μας υποχρεώνει να επαναλάβουμε δύο φορές μέσα στην ίδια φράση τη λ. *χορὸς* (*χορούς... πλὴν εἰς τὸν χορόν*;). Λογικότερη φαίνεται η συμπλήρωση *εἰς τὸν χ[ορικὸν ἀγῶνα* -]. Η εξαίρεση θα έχει την έννοια ότι σε κάποια πόλη —ας πούμε ξανά στην Κάρυστο— δεν διεξάγεται χορικός αγώνας ανδρών, χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια ότι αποκλείεται η διάθεση περιορισμένου ίσως αριθμού ανδρών για τις χορικές ανάγκες των δραμάτων. Ως προς τη συνέχεια (στ. 16) θα μπορούσε κανείς να προτείνει για την ακέφαλη λέξη -]*ργον*, που χαρακτηρίζει χωρίς αμφιβολία τον ιματιομίσθη, την ανάγνωση *καὶ συνε]ργόν*, δεδομένου ότι σε έγγραφα των Διονυσιακών τεχνιτών χαρακτηρίζονται ρητά ως *συνεργαζόμενοι* οι κάθε λογής ακόλουθοι που ως βοηθητικό προσωπικό —όπως είναι και οι ιματιομίσθες— συνοδεύουν τους τεχνίτες στην «εργασία» τους από πόλη σε πόλη.[40]

Ύστερα από τα παραπάνω, πριν κλείσουμε το κεφάλαιο αυτό, είναι η ώρα κατάλληλη να επιχειρήσουμε μια ακριβέστερη προσέγγιση του προβληματικού χωρίου που πολλές φορές ως τώρα μνημονεύσαμε σε συνάρτηση με τις παραγράφους των εργολαβιών και των απολαβών των τεχνιτών, δηλαδή των στ. 29 κε.:

ἄρχειν δὲ τοὺς αὐλητὰς α.....
30 [- - - - - - - *τὸ*]*ν χορὸν εἰσάγειν, τοὺς δὲ τραγωιδοὺς τοὺς ἐργο-*
λαβήσαντας καταλ[*είπ*]*ειν τοῖς α*[*ὐ*]*λη-*
[*ταῖς - - ἐπὶ τὴν - - -*]*ιαν καὶ τοὺς χορούς τῶν ἀνδρῶν τραγωιδῶν*
τοῖς ὑποκριταῖς τὰ ἱμάτια νέα πα-
[*ρέχειν - - - - - - εἰσ*]*άγει·*

29 «fin. αὐλητὰς A . . . . A Kl., prius A probabile» || 31 «interpungere verba non sum ausus» (Wil.)

Στην αρχή του χωρίου ο περιορισμένος χώρος δημιουργεί την εντύπωση

---

39. Βλ. A. Wilhelm, *Urkunden dramatischer Aufführungen in Athen*, Βιέννη 1906, 45 κε. Πρβ. Robert, *Bull. Épigr.* 1951, σ. 144.

40. Πρβ. *FD* III 1, 351 (*BCH* 85, 1961, 79 = *SEG* XIX 379) στ. 20: *εἶναι δὲ καὶ ἀσφάλειαν... τοῖς τεχνίταις... καὶ αὐτοῖς καὶ τοῖς συνεργαζομένοις αὐτοῖς*· πρβ. αυτόθι στ. 37. Οι συνεργάτες αυτοί αλλού λέγονται *ἀκόλουθοι* (*IG* VII 4135) ή *ὑπηρεσίαι* (Michel 1014)· πρβ. L. Robert, *Αρχ. Εφ.* 1977, 201. Για τον όρο «εργασία» βλ. σημ. 14.

ότι υποκείμενο και του *εἰσάγειν* (στ. 30) δεν μπορεί να είναι άλλο από τους αυλητές. Αλλά ουσιαστικά και αμέσως παρακάτω ο λόγος είναι πάλι για τους αυλητές, όταν οι τραγωδοί υποχρεώνονται να τους διαθέτουν κάποιο άγνωστο πράγμα *ἐπὶ τὴν -ιαν καὶ τοὺς χορούς*. Ως εδώ το μόνο πρόβλημα είναι τα μεγάλα και δυσαναπλήρωτα χάσματα, για τα οποία θα ήταν πολύ τολμηρό να προταθούν συμπληρώσεις. Όταν όμως αναλογιστεί κανείς τη δραστηριότητα των αυλητών στο πλαίσιο μιας αρχαιοελληνικής γιορτής (μετέχουν στην πομπή και πρωτοστατούν στο τελετουργικό αποκορύφωμά της, τη θυσία, εκτελώντας το *προσόδιον*[41] και από την άλλη παίρνουν μέρος στις παραστάσεις εισάγοντας πρώτα το χορό[42] και παίζοντας έπειτα γι' αυτόν, και σε όλα αυτά το μόνο που χρησιμοποιούν, εκτός βέβαια από τα όργανα της τέχνης τους, είναι η επισημότατη στολή τους), τότε μπαίνει στον πειρασμό να συμπληρώσει ως εξής τουλάχιστον το νόημα του χωρίου: *ἄρχειν δὲ τοὺς αὐλητὰς α[ὐλοῦντας τῆς πομπῆς, ἐν δὲ τοῖς ἀγῶσι τὸ]ν χορὸν εἰσάγειν· τοὺς δὲ τραγωιδοὺς τοὺς ἐργολαβήσαντας καταν[έμ]ειν τοῖς αὐληταῖς σκευὴν --- ἐπὶ τὴν θυσ]ίαν καὶ τοὺς χορούς...*[43]

Αλλά, αν ως εδώ μπορεί κανείς να αυθαιρετεί παίζοντας με τις συμπληρώσεις, το κυριότερο πρόβλημα αρχίζει στην άμεση συνέχεια και αφορά τη σύνδεση των διαδοχικών ουσιαστικών του στ. 31: *τοὺς χορούς τῶν ἀνδρῶν τραγωιδῶν* κλπ. Όπως ήδη είπαμε (σ. 529), μπορούμε εδώ να συγκροτήσουμε αρχικά με τα τρία πρώτα ουσιαστικά μία ενιαία φράση, που θα έδινε το νόημα «χορούς ανδρών-τραγωδών», χορούς δηλαδή ανδρών που είναι και τραγωδοί, χωρίς να είναι ίσως απαραίτητο να προσθέσουμε στο κείμενο το *και* ανάμεσα στις δύο γενικές.[44] Ως προς τη συνέχεια όμως οποιαδήποτε

---

41. Βλ. γενικά *RE* XXI[2] 1911 κε.

42. Αυτό είναι καλά μαρτυρημένο και από τη γραμματεία (πρβ. π.χ. Σχ. Αριστοφ. *Σφ.* 582) και από παραστάσεις αγγείων (βλ. G. M. Sifakis, *Parabasis and Animal Choruses*, Λονδίνο 1971, 73 κε.). Πρβ. Pickard-Cambridge, έ.α. σ. 242.

43. Κάποια υποστήριξη για την ανάγνωση αυτή μπορεί ίσως να αντλήσει κανείς, παρά τις εμφανείς διαφορές, από τον κατά πενήντα χρόνια αρχαιότερο νόμο για τον μουσικό αγώνα των Αρτεμισίων της Ερέτριας (*IG* XII 9, 189), όπου ανάμεσα σε άλλα λέγεται (στ. 12 κε.): *τοὺς δὲ τὴν μουσικὴν ἀγωνιζομένους πάντα[ς] ἀγωνίζεσθαι προσόδιον τεῖ θυσίει... ἔ[χο]ντας τὴν σκευὴν ἥμπερ ἐν τοῖ ἀγῶνι ἔχουρ[ι]* (*ἀγωνίζεσθαι* σημαίνει εδώ «εκτελείν» —πρβ. E. J. Jory, *BICS* 14, 1967, 86, όπου αντί Έφεσος να διαβαστεί Ερέτρια). Ειδικά για το «άρχειν τους αυλητάς της πομπής» θα μπορούσε να επικαλεστεί κανείς γνωστά παραδείγματα σαλπιγκτών που προηγούνται πομπών (πρβ. Πλουτ. *Αριστ.* 21, 2 και *Αιμ.* 33, 1).

44. Θα μπορούσαν ίσως να διαβαστούν οι δύο λέξεις σαν να τις χώριζε η παύλα της νεοελληνικής γραφής: *ἀνδρῶν-τραγωιδῶν*.

προσπάθεια να συνδεθεί με τα συμφραζόμενα η δοτική τοις *ὑποκριταῖς* φαίνεται πράγματι καταδικασμένη[45] και συνεπώς αναπότρεπτη, κατά τη γνώμη μου, η επέμβαση. Υποθέτω ότι εδώ αρχίζει μία δεύτερη απαρεμφατική πρόταση, που συνεχίζει και συντακτικά και θεματικά την προηγούμενη (*καταλείπειν —ή μάλλον κατανέμειν— τοῖς αὐληταῖς*) ως εξής: *τοῖς <δὲ> ὑποκριταῖς τὰ ἱμάτια νέα πα[ρέχειν* (sc. *τοὺς τραγωιδούς*), *οἷς ἂν ἕκαστος αὐτῶν εἰσ]άγει* (υποτακτική· πρβ. στ. 47 και 50). Σύμφωνα με την ανάγνωση αυτή οι «εργολαβήσαντες τραγωδοί», εκτός από την υποχρέωσή τους προς τους αυλητές (να τους δίνουν στολή;) οφείλουν να παρέχουν καινούρια ιμάτια σε όσους «υποκριτές», δευτερεύοντες δηλαδή ηθοποιούς του θιάσου τους, «ανεβάζει στη σκηνή»[46] ο καθένας τους.

Δικαιώματα και υποχρεώσεις των τεχνιτών. Εγγυητές

Ειδική παράγραφος [*Ὑπὲρ μισθοῦ*] (στ. 21 κε.) ορίζει τα ποσά που δικαιούνται να παίρνουν από κάθε πόλη οι τεχνίτες ως αμοιβή για τις εμφανίσεις τους, προφανώς ανεξάρτητα από τα ενδεχόμενα έπαθλα. Τα ποσά αυτά καταβάλλονται σε δραχμές «νομίσματος Δημητριείου» και είναι τα ακόλουθα: 600 δραχμές για τον αυλητή, *άγνωστο* ποσό για τον τραγωδό, 100 *διδασκάλωι χορ]ῶν ἀγῶνι*, δηλαδή εκατό δραχμές για κάθε διδάσκαλο που παρουσιάζει αγωνιζόμενους χορούς της ειδικότητάς του (όπου προβλέπεται σχετικός αγώνας, όπως δεχτήκαμε παραπάνω, σ. 530), 400 δραχμές για τον κωμωδό[47] και 300 για τον ιματιομίσθη.[48] Ως προς το χρόνο καταβολής των μισθών συνάγεται από την τελευταία διάταξη (στ. 73-4), που ορίζει

---

45. Βλ. Sifakis, *Studies* 116. Πρβ. και παραπάνω, σ. 529.

46. Για τη σημασία του *εἰσάγειν* σε σκηνικά συμφραζόμενα βλ. *LSJ* λ. *εἰσάγω* II.

47. Κατά παρέκκλιση η δήλωση του προσώπου αυτού γίνεται στον πληθυντικό (*κωμωιδοῖς*, στ. 22). Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι πρέπει να εκλάβουμε τις 400 δραχμές ως συνολικό μισθό για όλους τους κωμωδούς, γιατί τότε η αμοιβή του καθενός θα ήταν απαράδεκτα μειωμένη.

48. Ως προς τις αμοιβές των τεχνιτών οι πληροφορίες του νόμου είναι μοναδικής αξίας, γιατί ως την εποχή αυτή και για πολλά χρόνια αργότερα μόνο σποραδικές μαρτυρίες συναντούμε σε άλλες πηγές. Οι 9 τεχνίτες της Κέρκυρας (*IG* IX^1 694) παίρνουν συνολικά 50 Κορινθιακές μνες, ενώ στην περίπτωση των καταδίκων της Επιδαύρου (*IG* IV^2 99 III —μαζί με τη συμπληρωματική ανάγνωση του W. Peek, *Inschriften aus dem Asklepieion*, αρ. 44) ο μισθός είναι για τον κωμωδό 2 Αλεξανδρινές (;) μνες και για τον τραγωδό 3, αν κρίνουμε από τις ποινές τους, που είναι αντίστοιχα 4 και 6 μνες (οι ποινές είναι, φαίνεται, κατά κανόνα διπλάσιες του μισθού· πρβ. στ. 42 της Ευβοϊκής επιγραφής και Σχ. Αισχ. *Παραπρ.* 19).

την παρακράτηση μισθού από τους «κατακτούντες» κατά τον αγώνα, ότι δεν εφαρμόζεται εδώ η προπληρωμή, όπως αντίθετα συμβαίνει και στις εργολαβίες των χειρωνακτικών έργων[49] και επίσης στην περίπτωση των Διονυσιακών τεχνιτών που καταδικάζονται στην Επίδαυρο *διὰ τὸ μὴ ἀγωνίξασθαι κεκομισμένοι τὸν μισθόν* (*IG* IV² 100).

Συνεχόμενη παράγραφος *Ὑπὲρ σιτηρεσίων* (στ. 22 κε.) προβλέπει επιπλέον καταβολή σχετικής αποζημίωσης ύψους εννέα οβολών επί πέντε ημέρες και χωριστή για τις εμβόλιμες. Εξαιρετικά για τους χοροδιδάσκαλους το σιτηρέσιο είναι αισθητά αυξημένο και ως προς τη διάρκεια —σίγουρα δέκα ημέρες για τους διδασκάλους των δραματικών χορών— και ως προς το ποσόν —είκοσι δραχμές συνολικά (;) για τους διδασκάλους των κυκλίων χορών.[50]

Εκτός από τις υλικές παροχές προβλέπεται με την πρώτη από τις συμπληρωματικές διατάξεις (στ. 63 κε.) η αναγνώριση ενός πολύ γνωστού προνομίου και γενικά των εργολάβων δημόσιων έργων και ειδικότερα των Διονυσιακών τεχνιτών, δηλαδή η ασφάλεια ή ασυλία:[51]

[*ἀσφ*]*άλειαν εἶναι τοῖς ἐργολαβήσασιν τεχνίταις τὸ Εὐβοϊκὸν ἔργον ἐν* [*ταῖς π*]*όλεσι ταῖς ἐν Εὐβοίαι πάσαις κατὰ τὸν καιρ*[*ό*]*ν,*
[*ἐὰ*]*ν τῶν* [*ἀγ*]*ώνων ἕνεκεν ἐνδημῶσι ἀπὸ τῶν πολιτικῶν ἐγκλημάτων· ἐπιμελεῖσθαι δὲ τῆς ἀσφαλείας τοὺς στρατη*[*γοὺς*]
[*καὶ*] *τοὺς ἄρχοντας τοὺς κατὰ πόλ*[*ι*]*ν.*

Εδώ είναι κατ' αρχήν προφανές ότι το τελευταίο εμπρόθετο της πρώτης ημιπεριόδου συνάπτεται όχι βέβαια με το *ἐνδημῶσι* αλλά με την πρώτη λέξη της (*ἀσφάλειαν... ἀπὸ τῶν πολιτικῶν ἐγκλημάτων*). Πέρα από αυτό μου φαίνεται προτιμότερη η ανάγνωση: *κατὰ τὸν καιρ*[*ὸν / ὧι* (ή *ὃν*) *ἄ*]*ν... ἐνδημῶσι*, επειδή και η παρουσία του άρθρου πριν από τη λέξη *καιρ*[*όν*][52] προεξοφλεί, ίσως, την αναγκαιότητα ενός ακριβέστερου προσδιορισμού —ο οποίος κερδίζεται τώρα με την αναφορική προσδιοριστική πρόταση—[53] και το χά-

---

49. Βλ. Beauchet, έ.α. σ. 214.

50. Σιτηρέσιο ορισμένης διάρκειας παρέχεται στους αγωνιστές των Αρτεμισίων της Ερέτριας (*IG* XII 9, 189 στ. 21 κε.) και στους τεχνίτες της Κέρκυρας (*IG* IX¹ 694 στ. 24).

51. Βλ. Poland, *RE* V A 2, 2546 κε. Πρβ. Sifakis, *Studies* 99 κε. Ότι χορηγείται στους τεχνίτες ένα ακόμη συνηθισμένο προνόμιο, η ατέλεια, αφήνει ίσως να εικάσουμε η απειλή επιβολής τέλους (στ. 69 κε. —βλ. παρακάτω).

52. Οι εκδότες μεταγράφουν *καιρ*[*ό*]*ν*, αλλά μάλλον από παραδρομή, όπως μπορεί να αντιληφτεί κανείς από τη φωτογραφία.

53. Όταν χορηγείται η ασφάλεια, συνήθως ορίζεται με προσεκτική, θα έλεγε κανείς,

σμα στην αρχή του στ. 64 μάλλον τρία παρά δύο γράμματα απαιτεί.

Αν τα παραπάνω είναι τα δικαιώματα των τεχνιτών, από την άλλη πλευρά η παράλειψη των συμβατικών υποχρεώσεών τους συνεπάγεται την επιβολή ποινών. Λεπτομέρειες καθορίζονται τόσο με ειδική παράγραφο [*Υπὲρ ζημιῶν*] (στ. 42 κε.) όσο και με συμπληρωματικές ρήτρες (στ. 65 κε.) ως εξής:

1. Εγκατάλειψη του αγώνα (στ. 42 κε.).— Επιβάλλεται στην περίπτωση αυτή πρόστιμο διπλάσιο του μισθού[54] εις βάρος του τεχνίτη και του εργολάβου και του εγγυητή· ώσπου να εξοφληθεί η ποινή ο υπεύθυνος καθίσταται *ἀγώγιμος*, δηλαδή διώκεται, και δημεύονται τα υπάρχοντά του. Με συμπληρωματική διάταξη (στ. 65 κε.) ορίζεται επιπλέον ότι οι εργολάβοι εκπίπτουν από τα υπόλοιπα έργα (βλ. για την ερμηνεία του χωρίου σ. 510-11 και 519-20), αν αυτό δεν απαγορεύεται από τα συμβόλαιά τους, και μισθώνονται αναπληρωματικοί, που διατίθενται σε κάθε πόλη όπου τυχόν θα προέκυπτε ανάλογη ανάγκη.

2. Αταξία κατά τον αγώνα, δηλαδή παράβαση των κανόνων του καλώς αγωνίζεσθαι (στ. 73-4). — Επιβάλλεται από τον αγωνοθέτη πρόστιμο, που παρακρατείται κατά τη μισθοδοσία.

3. Μία τρίτη σχετική περίπτωση προβλέπεται στους στ. 67 κε. Επειδή όμως το κείμενο εδώ παρουσιάζει ένα μικρό κριτικό πρόβλημα, χρειάζεται να το εξετάσουμε αναλυτικότερα:

ἐὰν δὲ οἱ τεχνῖται ἢ τῶν ἐργολάβων τινὲς δυνατοὶ ὄντες ἐργολ[α]-
βεῖν καὶ βουλομένων αὐτοῖ[ς τῶν ἀρχόν]των τὰ ἔργα διδόναι μὴ ἐργο-
λαβῶσι ἀλλ' ἐγ.....ωνται παρὰ τοὺς κειμένου[ς]
τοῖς Εὐβοιεῦσι περὶ τούτων νόμους, ὑποτελεῖς αὐτοὺς εἶναι πάντων
ὧν ἂν ἔχοντες ἐπιβαίνωσι τῆς Εὐβοίας καὶ εἰσάγον-
70 *[τας] καὶ ἐξάγοντας· τοὺς δὲ διδόντας τὰ ἔργα οὓς ἂν κρίνωσιν τῶν*
τεχνιτῶν ἢ τῶν ἐργολάβων ἀδικεῖν περὶ ταῦτα ἀ-
[πογ]ράψαι ταῖς ἰδίαις πόλεσιν· ἐπιμελεῖσθαι δὲ μετὰ τῶν ἀρχόντων
καὶ στρατηγῶν τοὺς ἡιρημένους πρὸς τὰς ἐργολα-
βίας τρόπωι ὅτωι ἂν ἐπίστωνται, ὅπως οἱ ἀπογραφέντες τὰ τέλη τιθῶσι
κατὰ τὰ δόξαντα τοῖς Εὐβοιεῦσιν.

ακρίβεια ο χρόνος ισχύος της: *τὸν ἀεὶ —ἢ εἰς πάντα— χρόνον* (*FD* III 2, 68 στ. 43 και 68), ή: *πένθ' ἡμέρας πορευ[ομένοις καὶ ἀπερχομένοις ἄλλας τοσαύτας κ]αὶ ἕως ἂν ἡ πανήγυρις γίνηται* (*BCH* 85, 1961, 79 στ. 19)· πρβ. *Sylloge*[3] 635.

54. Πρβ. σημ. 48.

Ως λόγος το κείμενο αυτό δεν παρουσιάζει δυσκολίες εκτός από το χάσμα του στ. 68, όπου κατά τα φαινόμενα υπόκειται ένα ρήμα μέσης φωνής, του οποίου όμως το δεύτερο γράμμα μοιάζει στη φωτογραφία περισσότερο με Π παρά με Γ — διακρίνεται, νομίζω, το πάνω μέρος της δεξιάς κάθετης γραμμής, έτσι όπως το δίνει και ο Κουρουνιώτης στη μεταγραφή του. Κατά τα άλλα το περιεχόμενο της διάταξης είναι προφανές. Επιδιώκεται να αποτραπεί υπό την απειλή φορολογικών κυρώσεων ενδεχόμενη απροθυμία των τεχνιτών να αναλάβουν εργολαβία, αρχική και όχι μόνο αναπληρωματική, όπως ήδη είπαμε (σ. 520). Μία τέτοια απειλή προϋποθέτει βέβαια ότι οι τεχνίτες έχουν την έδρα τους στην Εύβοια ή, τουλάχιστον, δρουν στον Ευβοϊκό χώρο. Ότι το δεύτερο συμβαίνει εξάγεται από διάφορα χωρία του νόμου: Οι τεχνίτες, έστω και αν *λίπωσι τῶν ἔργων τι* (στ. 42), εξακολουθούν να *διαπορεύωνται δι' Εὐβοίας* (στ. 44) και να *ἐπιβαίνωσι τῆς Εὐβοίας* (στ. 69), όπως βέβαια αγωνίζονται και έξω από το νησί (στ. 53). Οι διακινήσεις τους αυτές θα έχουν φυσικά σχέση με την άσκηση του δικού τους «τεχνιεύματος». Όταν λοιπόν στο στ. 8 λέγεται —ή, έστω, υπονοείται, λόγω της φθοράς— ότι οι αντιπρόσωποι των πόλεων αναθέτουν τα έργα *τῶν τεχνιτῶν τῶν ἐπανγελλομένων τοῖς ἀρίστοις*, επιτρέπεται, νομίζω, να εννοήσουμε ότι οι εργολαβίες δίνονται στους καλύτερους τεχνίτες από όσους «ασκούν το επάγγελμά τους». Αν αυτή είναι εδώ η σημασία της μτχ. *ἐπανγελλομένων*, έχουμε ένα πολύ βολικό ρήμα, για να εισαχθεί στο χάσμα του στ. 68: *ἐὰν δὲ οἱ τεχνῖται... μὴ ἐργολαβῶσι, ἀλλ' ἐπ[ανγέλλ]ωνται παρὰ τοὺς κειμένους... νόμους*, «εάν δεν εργολαβούν, αλλά ασκούν το επάγγελμά τους[55] παράνομα», τότε υφίστανται τις προβλεπόμενες κυρώσεις (στ. 69 κε.): Για όλα τα αντικείμενα που εισάγουν και εξάγουν από το νησί τούς επιβάλλονται τέλη και ταυτόχρονα κινείται η επίσημη διαδικασία για την είσπραξη αυτών των οφειλών.

Ποινές λοιπόν εναντίον των τεχνιτών προβλέπονται για εγκατάλειψη του αγώνα, για αγωνιστική παράβαση και για απροθυμία προς εργοληψία.

---

55. Ότι από την αρχαιότητα ως σήμερα το *ἐπαγγέλλομαι* (= «υπόσχομαι») χρησιμοποιείται (είτε αμετάβ. είτε με αντικείμενο, ουσιαστ. ή απαρέμφ.) για διάφορους επαγγελματίες, που «υπόσχονται» να κάμουν κάτι, δεν χρειάζονται βέβαια παραδείγματα. Είναι μόνο αξιοπαρατήρητο το γεγονός ότι στην κλασσική Αθήνα το ρήμα αυτό αφορά πνευματικά επαγγέλματα και μάλιστα σχεδόν αποκλειστικά των «τεχνιτών του λόγου» (πρβ. Αισχίν. I 170 και III 200), δηλαδή των σοφιστών και των ρητόρων (βλ. π.χ. Αριστοτ. *Ἠθ. Νικ.* 1181a 14, και του ίδιου, *Σοφ. Ἔλ.* 172a 32· πρβ. *LSJ* λ. *ἀγγέλλω* 5). Προκειμένου για Διονυσιακούς τεχνίτες είναι γνωστή η περίπτωση ενός κωμωδού που *ἐπαγγέλλεται ἀγωνιεῖσθαι δράματα* (*IG* XII 7, 226).

Βέβαια για όλα αυτά οι τεχνίτες έχουν τη δυνατότητα να ασκήσουν το αναιρετικό δικαίωμα της εξωμοσίας, σύμφωνα με τη διαδικασία και τις προϋποθέσεις που προβλέπει η σχετική παράγραφος (στ. 51 κε.).

Το πλαίσιο αυτό δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, αν και αποκαλύπτεται μόνο εδώ με τόση πληρότητα, είναι γνωστό και από άλλες σποραδικές αναφορές σε έγγραφα των Διονυσιακών τεχνιτών,[56] γι' αυτό και δεν θα επιμείνουμε. Θα περιοριστούμε στην εξέταση της κύριας παραγράφου [Ὑπὲρ ζημιῶν] (στ. 42 κε.), επειδή εδώ υπάρχουν κάποια ερμηνευτικά προβλήματα και, κυρίως, επειδή θα μας δοθεί η ευκαιρία να μιλήσουμε για τους εγγυητές των τεχνιτών.

Στην παράγραφο λοιπόν για τις ποινές λέγεται (στ. 42 κε.):

[ὑ π ὲ ρ ζ η μ ι ῶ ν· ἐὰν δέ τ]*ινες τῶν τεχνιτῶν λίπωσι τῶν ἔργων τι τῶν ἐγδοθέντων, ἀποτινόντων ζημίαν τὸ διπλάσιον οὗ ἂν*
[*λάβωσι τὸ ἔργον, ἡ δὲ π]ρᾶξις ἔστω [[το]] τοῦ τεχνίτου καὶ τοῦ ἐργολάβ[ου καὶ] τοῦ ἐγγύου καθ' ἑκάστην πόλιν ἐν αἷς ἂν λίπωσιν, κ[αὶ]*
[*ἔστωσαν ἐντὸς] τῆς Εὐβοίας ἀγώγιμοι καὶ αὐτοὶ καὶ ὅσ' ἂν ἔχοντες δια[πορε]ύωνται δι' Εὐβοίας στερέσθων πάντων, ἕως ἂν [ἐκ]-*
45 [*τείσωσι τ]ὴν ζημίαν καθὰ γέ[γ]ραπται· τὸ δ' εἰσπραττόμενον ἀργύριον ἀ[πὸ <τῶν> λι]πόντων ἔστω ἱερὸν τοῦ Διονύσου ἐν τεῖ πόλει, εἶ ἂν τ[ὸ]*
[*ἔργον ἦι], ὅσα δ' ἂν ἔχοντες διαπορεύωνται, τὰ μὲν ἡμίσεα τοῦ ἀ[φ]ελό[ντος] ἔστω, τὰ δὲ ἡμίσεα τῆς πόλεως, ἐξ ἧς ἂν ὁ ἀφελόμε-*
[*νος ἦι·] ἐὰν δέ τις ἐν ταῖς πόλεσι γράψει ἢ ἐπιψηφίσει ὡς δεῖ ἀφεῖσσθαί [τινος] τῶν τὸ ἔργον λιπόντων τὴν ζημίαν, ἔνοχος*
[*βι]αί[ω]ν ἔσται[[αι]] ὅ τε γράψας καὶ ὁ ἐπιψηφίσας, ἐὰμ μή τι ὁ βασιλε[ὺς ἄ]λλο περ[ὶ α]ὐτῶν ἐπιστείληι.*

43 «ἔστω [τ]ε τοῦ Kl. mihi potius [[το]], dittographema fuisse videtur». 45 «fin. ἦι ἂν Kl. ambigo» (Wil.)

Πρώτα πρώτα μία κριτική λεπτομέρεια για το στ. 43. Η παρουσία του [τ]ε μετά το ἔστω (βλ. κριτ. υπόμνημα) είναι, νομίζω, από συντακτική άποψη μάλλον ενοχλητική. Αν δεν θέλουμε να καταφύγουμε στη λύση της διττογραφίας, μπορούμε ίσως να διαβάσουμε [ἐ]κ, γιατί πολύ συχνά εμφανίζεται στα κείμενα η σύνταξη *πρᾶξις ἔκ τινος* (προσώπου).[57] Ανεξάρτητα πά-

56. Βλ. Poland, *RE* V A2, 2546 κε.

57. Από τα πολυάριθμα παραδείγματα χρήσης του ουσιαστικού που έχει συγκεντρωμένα σε σχετικό κεφάλαιο ο Beauchet, έ.α. σ. 439 κε., στα περισσότερα υπάρχει το

ντως από τη λεπτομέρεια αυτή είναι σαφές από τα υπόλοιπα συμφραζόμενα ότι η χρηματική ποινή καταλογίζεται πρώτα εις βάρος του τεχνίτη και κατόπιν του εργολάβου και του εγγυητή, του *ἐγγύου* (στ. 43). Εδώ είναι η δεύτερη φορά που αναφέρεται το πρόσωπο του εγγυητή. Μία αρχική διάταξη (στ. 17) υποχρεώνει όλους τους τεχνίτες να ορίσουν, όπως όλοι οι εργολάβοι και ασήμαντων έργων στην αρχαιότητα,[58] εγγυητές, που να είναι αξιόπιστοι και, ίσως περίεργο, να μην κατάγονται από την Εύβοια.

Αν λοιπόν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο εξοφληθεί το χρέος, ο παραβάτης προφανώς απαλλάσσεται από άλλες συνέπειες, αν όχι, τότε κινείται εναντίον του η διαδικασία δίωξης και δήμευσης των υπαρχόντων του.[59] Τα έσοδα και στη μια και στην άλλη περίπτωση, αν είναι χρήματα, κατατίθενται στο ιερό του Διονύσου, αν είναι πράγματα, τα μισά τα παίρνει ο *ἀφελών* και τα άλλα μισά η πόλη *ἐξ ἧς ἂν ὁ ἀφελόμενος ᾖ* (στ. 46). Στο τελευταίο σημείο ο αναγνώστης αναρωτιέται ποιος είναι ο *ἀφελών* και ποιος ο *ἀφελόμενος*: Δεν είναι το ίδιο πρόσωπο; Επειδή λογικά η απάντηση στο ευθύ ερώτημα είναι μάλλον καταφατική, δυσκολεύεται κανείς να εξηγήσει για ποιο λόγο οι εκδότες δεν θέλησαν να μεταφέρουν από το τέλος του στ. 46 και στο μεσαίο χάσμα του ίδιου στίχου τον μέσο τύπο της μετοχής, μολονότι ο χώρος, όπως τουλάχιστον παρουσιάζεται στο τυπωμένο κείμενο, δεν φαίνεται να τον αποκλείει. Προσφυγή στη φωτογραφία αποκαλύπτει ότι το *ν* του *ἀφελό[ντος* όχι απλώς πρέπει να βγει έξω από την αγκύλη, όπως γίνεται στην έκδοση του Κουρουνιώτη, αλλά ότι πιθανώς θα μπορούσε να διαβαστεί ως *μ*, αν βέβαια η φωτογραφία δεν απατά. Το συμπέρασμα είναι ότι έστω και διστακτικά μπορεί κανείς να εισαγάγει στο στ. 46 και τις δύο φορές τον μέσο τύπο της μετοχής (*ἀφελομ[ένου]*... *ἀφελόμε[νος*), αφού άλλωστε αυτός κανονικά χρησιμοποιείται σε περιπτώσεις όπου δίκαια ή άδικα επιτήδειοι αφαιρούν δημευθέντα από τον ιδιοκτήτη τους.[60]

Στη συνέχεια (στ. 47 κε.) ο νομοθέτης με απειλητικά μέτρα επιδιώκει να αποτρέψει ακόμη και το ενδεχόμενο να προταθεί νόμος για παραγραφή

εμπρόθετο και μόνο σε ένα χωρίο του Αριστοτέλη (*Πολ.* 1321b 42) υπάρχει σύνταξη με σκέτη γενική.

58. Πρβ. Beauchet, έ.α. σ. 212 και 460 κε.

59. Κάτι ανάλογο προβλέπει μία παρόμοια επιγραφή από τους Δελφούς (*BCH* 85, 1961, 79 στ. 34 κε. = *SEG* XIX 379· πρβ. *Αρχ. Εφ.* 1977, σ. 205). Με βάση το στ. 44 της Ευβοϊκής επιγραφής θα πρότεινα για το στ. 39 της Δελφικής την ανάγνωση: *καὶ ἀγώγιμος ἔστω (ὁ τεχνίτας) πανταχόθεν. [ἕως (ἢ ἄς) κά] τις πόλις* κλπ.

60. Πρβ. π.χ. *IG* I³ 40 στ. 9: *οὐδὲ χρέματα ἀφαιρέσομαι ἀκρίτο οὐδενός*· επίσης *IG* II² 125 στ. 14 κε.: *εἶναι τὰ χρήματα αὐτοῦ ἀγώγιμα... ἐὰν δέ τις ἀφέληται πόλις...*

της χρηματικής ποινής. Ακύρωση της ποινής μπορεί να ζητήσει μόνο ο βασιλιάς με επιστολή-διαταγή του.[61]

Το ημερολόγιο των αγώνων

Ο,τι ξέρουμε για το ημερολόγιο της Εύβοιας εξάγεται σχεδόν αποκλειστικά από την επιγραφή αυτή της Ερέτριας. Αλλά τα στοιχεία που προκύπτουν από αυτήν, ενώ δείχνουν καθαρά ότι δεν υπάρχει κοινό ημερολόγιο ανάμεσα στις πόλεις, δεν επιτρέπουν την κατάταξη των μαρτυρημένων για καθεμιά μηνών σύμφωνα με τη θέση που αυτοί είχαν μέσα στον ετήσιο κύκλο.[62] Ας δούμε λοιπόν αναλυτικά τα ημερολογιακά δεδομένα της επιγραφής.

Οι χρονικές αναφορές σε διάφορα σημεία του νόμου αφορούν συνολικά τέσσερα θέματα: 1) τις εξωμοσίες των τεχνιτών, 2) τις εμβόλιμες περιόδους, 3) την ημερομηνία έκδοσης των έργων, και 4) το χρονοδιάγραμμα των αγώνων.

1. Οι εξωμοσίες. Με σχετική παράγραφο (στ. 51 κε.) παρέχεται το δικαίωμα στους τεχνίτες που απουσίασαν από κάποιον αγώνα να δικαιολογηθούν με όρκο, για να απαλλαγούν από τις προβλεπόμενες κυρώσεις. Η διαδικασία αυτή συντελείται με τους εξής όρους: (α) οι παραβάτες προσέρχονται στην πόλη όπου όφειλαν να αγωνιστούν, (β) υποχρεωτικά κατά τη διάρκεια του χειμώνα —πιο μπροστά απαγορεύεται ρητά—, (γ) μέσα σε ένα εξάμηνο —προφανώς από την ημέρα της παράβασης, άρα του αγώνα—, και (δ) οπωσδήποτε πρέπει να παρίστανται και οι «διδόντες τα έργα». Ποιοι ακριβώς λόγοι επέβαλαν όλες αυτές τις ρυθμίσεις είναι δύσκολο να πει κανείς αμέσως τώρα (βλ. παρακάτω, σ. 557). Αυτές πάντως ισχύουν μετά την κύρωση του νόμου. Πριν από αυτήν εφαρμόζεται η ευεργετική μεταβατική διάταξη που προβλέπουν οι στ. 60-61.

2. Οι εμβόλιμες περίοδοι. Εάν κάπου υπάρξει ανάγκη, επιτρέπεται η

---

61. Η ανάμειξη των Μακεδόνων βασιλέων και σε τέτοιες υποθέσεις είναι γνωστή από την περίπτωση του Αλεξάνδρου, που πλήρωσε στους Αθηναίους ένα πρόστιμο για λογαριασμό του υποκριτή Αθηνοδώρου (Πλουτ. *Αλέξ.* 29, 3). Κάτι ανάλογο είχαν κάμει προηγουμένως και οι Αθηναίοι (πρβ. Αισχίν. II 19).

62. Το συμπέρασμα αυτό διατυπώνεται από τον A. E. Samuel, ο οποίος στο βιβλίο του *Greek and Roman Chronology* [*Handbuch der Altertumswissenschaft* I 7], Μόναχο 1972, 98 κε., αναγκάζεται να κατατάξει όχι με τη φυσική αλλά με την αλφαβητική σειρά τα ονόματα των μηνών που μαρτυρούνται για κάθε Ευβοϊκή πόλη, μαζί με όλες τις μαρτυρημένες ημερομηνίες. Στη συνέχεια ο ίδιος απορρίπτει την προσπάθεια του Bischoff (*RE* X 1583) «να βάλει κάποια τάξη σ' αυτό το χάος» του μαρτυρημένου από την Εύβοια υλικού.

εμβολή μέχρι τριών ημερών, ορίζεται σε ειδική παράγραφο (στ. 28 κε.). Η δυνατότητα της πόλης για μια τέτοια επέμβαση στην ημερολογιακή τάξη είναι βέβαια γνωστή και από την Αθήνα και από άλλες ελληνικές πόλεις, αλλά εδώ τίθενται αμέσως δύο ερωτήματα: (α) Ποιος ο λόγος της εμβολής των ημερών; και (β) γιατί επιβάλλεται το όριο των τριών εμβόλιμων ημερών, ένα όριο που αλλού, π.χ. στην Αθήνα ή τη Βοιωτία, φαίνεται πως δεν ισχύει;[63] Για το δεύτερο ερώτημα η απάντηση θα προκύψει ίσως ευκολότερα μετά την εξέταση και των άλλων ημερολογιακών δεδομένων (βλ. παρακάτω, σ. 554). Για το πρώτο, που αφορά όχι μόνο την περίπτωση εδώ της Εύβοιας αλλά γενικότερα τα αρχαία ελληνικά ημερολόγια, έχει ήδη δοθεί κάποια απάντηση από ειδικούς. Πρόκειται για τους W. Kendrick Pritchett και O. Neugebauer, οι οποίοι στο βιβλίο τους για τα Αθηναϊκά ημερολόγια,[64] επικαλούμενοι το χωρίο αυτό της επιγραφής μας, δέχονται ότι (α) γενικά η εμβολή ημερών έχει σχέση με τη διεξαγωγή δημόσιων εορτών και (β), ειδικά στην περίπτωση της Εύβοιας, αυτή η «επιβράδυνση» του ημερολογίου εφαρμοζόταν προκειμένου να δοθεί, όταν ήταν απαραίτητο, κάποια άνεση χρόνου για τις μετακινήσεις του θιάσου των τεχνιτών, που όφειλαν να εμφανιστούν διαδοχικά στις τέσσερις πόλεις σε συγκεκριμένη για καθεμιά ημερομηνία (πρβ. στ. 25-28).[65] Ότι και στην Εύβοια η εμβολή ημερών συμπίπτει με περίοδο εορτών, όπως στην Αθήνα,[66] φαίνεται πράγματι από τα συμφραζόμενα του νόμου, αλλά ως προς τη συγκεκριμένη αιτία που διαβλέπουν οι παραπάνω ερευνητές για τη λήψη του μέτρου —διευκόλυνση τάχα των τεχνιτών να προσέλθουν έγκαιρα (βλ. σημ. 65)— μπορεί κανείς να αμφιβάλλει, αν προσέξουμε ότι η διάταξη *Ὑπὲρ σιτηρεσίων* (στ. 22 κε.) προβλέπει αποζημίωση των τεχνιτών και για τις εμβόλιμες ημέρες. Αν η εμβολή των ημερών —η οποία στην πράξη θα σήμαινε, βέβαια, αλλαγή του αγωνιστικού προγράμματος— θεωρηθεί ως παραχώρηση των πόλεων προς τους τεχνίτες, για να αντιμε-

---

63. *Τετάρτη ἐμβόλιμος* ημέρα μαρτυρείται και από την Αθήνα (π.χ. *IG* II² 861c) και από τη Βοιωτία (*IG* VII 3172, στ. 141).

64. *The Calendars of Athens*, Cambridge Mass. 1947, σ. 20 κε.

65. Πρβ. Pritchett-Neugebauer, αυτόθι σ. 21: «Apparently for the purpose of allowing for any difficulties in connection with the appearance of the troupe [των τεχνιτών] in the proper town on the date designated for the Dionysia, the further prescription is given that the civil calendars may be adjusted by intercalation of up to three days...». Την ερμηνεία αυτή την επαναλαμβάνει στερεότυπα ο Pritchett στις ημερολογιακές εργασίες του (βλ. *BCH* 81, 1957, 282 κε., επίσης στο βιβλίο του *Ancient Athenian Calendars on Stone*, Berkeley 1963, σ. 340 κε., και *Phoenix* 30, 1976, 346 σημ. 23).

66. Πρβ. B. D. Meritt, *The Athenian Year*, Berkeley 1961, σ. 161 κε. και 207 κε.

τωπίσουν ενδεχόμενες δυσκολίες κατά τις μετακινήσεις τους (πράγμα ως εδώ όχι απίθανο), πώς θα εξηγηθεί παραπέρα ότι οι υπαίτιοι, έστω και ακούσιοι, της ανωμαλίας αμείβονται εκτός από τις κανονικές και για τις εμβόλιμες ημέρες, οι οποίες «εμβάλλονται» στο ημερολόγιο για δική τους, υποτίθεται, εξυπηρέτηση; Η επιφύλαξη αυτή οδηγεί στην υποψία ότι, εφόσον οι τεχνίτες αποζημιώνονται και για τις εμβόλιμες ημέρες, η ευθύνη της εμβολής βαρύνει όχι τους ίδιους αλλά τις πόλεις, οι οποίες θα αναγκάζονται για διάφορους λόγους (π.χ. μετεωρολογικούς ή θρησκευτικούς) να μεταθέτουν ή, ίσως, και να παρατείνουν τις εορταστικές τους εκδηλώσεις, οπότε δικαιολογημένα αποζημιώνουν τους θιγόμενους από την αλλαγή του προγράμματος τεχνίτες.

Οπωσδήποτε οι παραπάνω υποθέσεις δεν μπορούν να ελεγχθούν, αλλά και δεν μας χρειάζεται να επιμείνουμε. Μας αρκεί η διαπίστωση ότι ο νόμος προβλέπει τη δυνατότητα να «εμβάλλουν» οι πόλεις στα ημερολόγιά τους ορισμένες, μέχρι τρεις, ημέρες κατά την περίοδο των εορτών. Μία δεύτερη συναφή διαπίστωση επιτρέπει η παράγραφος *Περὶ ἐμβολίμων μηνῶν* (στ. 49 κε.), που αναθέτει στους άρχοντες και στους αντιπροσώπους των πόλεων τη φροντίδα για ταυτόχρονη προσθήκη των εμβόλιμων μηνών στα ημερολόγια των πόλεων του νησιού (*...ἐπιμελεῖσθαι... ὅπως ἂν ἅμα ἐν τῇ Εὐβοίᾳ γίνωνται* —δηλ. οι *ἐμβόλαιοι μῆνες*). Φαίνεται δηλαδή ότι, όπως γενικά σε όλο τον ελληνισμό, έτσι και στην Εύβοια επικρατούσε ως τη σύνταξη του νόμου ανομοιομορφία ως προς τη θέση των εμβόλιμων μηνών μέσα στους ετήσιους κύκλους των τοπικών ημερολογίων. Με το νόμο θεσπίζεται εδώ η άρση αυτής της ανομοιομορφίας και επιβάλλεται η υποχρέωση να έχουν όλες οι πόλεις την ίδια εποχή (πότε ακριβώς —τέλος του εξαμήνου ή του έτους;— δεν λέγεται) τους εμβόλιμους μήνες. Για τη σκοπιμότητα του αξιοπρόσεκτου αυτού μέτρου θα γίνει λόγος παρακάτω (σ. 554 κε.).

3. Η έκδοση των έργων. Αναφορές στο χρόνο αναθέσεως των έργων γίνονται ουσιαστικά δύο φορές, μία στην αρχή του νόμου (στ. 3 κε. και 12 κε.) και μία στην αρχή του παραρτήματος (στ. 57 κε.). Δυστυχώς μόνο στη δεύτερη περίπτωση σώζεται το κείμενο σχεδόν ακέραιο, γι' αυτό και θα αρχίσουμε από εδώ την εξέταση (στ. 57 κε.):

Ὅπως ἂν γίνωνται <αἱ ἐργολαβίαι>, τὰς πόλεις ἑλομένας τοὺς ἄνδρας
κατὰ τὴν διαγρα[φήν]
[πέμψαι] εἰς Χαλκίδα πρὸ τῆς εἰκάδος τοῦ Ἀπατουριῶνος μηνός, ὡς
Χαλκιδεῖς ἄγουσιν, ὅπως ἂν ἐγδῶσιν τὰ ἔ[ργα]
[τοῖς τεχ]νίταις· τοὺς δὲ προβού[λου]ς καὶ στρατηγοὺς τοὺς Χαλκιδέων
ἀποστεῖλαί τινα πρὸς τοὺς τεχνίτας, ἐπανγε[λοῦν<τα>]

60 [τὰς] *ἐργολαβίας καὶ ὅπως ἂν παρῶσιν οἱ βουλόμενοι ἐργολαβεῖν τοῦ*
[*Ἀπατ*]*ουριῶνος μηνὸς ὡς Χαλκιδεῖς ἄγουσιν π*[*ρὸ*]
[*εἰκάδων τ*]*ῶν κατὰ θεόν.*

Είναι φανερό ότι στην αρχή της παραγράφου αυτής (για τη συμπλήρωση βλ. σ. 513) ορίζεται ως τελευταία προθεσμία για την άφιξη στη Χαλκίδα των αντιπροσώπων των πόλεων η προηγούμενη της εικοστής του Χαλκιδικού μηνός Απατουριώνος, πράγμα που επιτρέπει να εικάσουμε ότι από την εικοστή του ίδιου μηνός μπορούν να αρχίζουν οι εκδόσεις των έργων. Το πρώτο ερώτημα είναι αν η ημερομηνία αυτή ισχύει για την ανάθεση των έργων ενδεχομένως μόνο της πρώτης διοργανώσεως των αγώνων, μήπως δηλαδή και η ημερομηνία αυτή έχει μεταβατικό χαρακτήρα, όπως δεχτήκαμε για τα συμφραζόμενα (βλ. σ. 513-14), ή αντίθετα συμπίπτει με την πάγια ημερομηνία των εργολαβιών, αυτήν που θα προβλεπόταν στα δύο φθαρμένα σημεία στην αρχή του νόμου. Αν και δεν υπάρχει αποφασιστική ένδειξη ούτε για τη μια ούτε για την άλλη εκδοχή, οι εκδότες της επιγραφής δέχονται, φαίνεται, τη δεύτερη, όχι ίσως αδικαιολόγητα, αφού τουλάχιστον η ημέρα, η εικοστή του μηνός, διατηρείται πράγματι σε ένα από τα δύο σημεία του νόμου που καθόριζαν την πάγια ημερομηνία των εργολαβιών (πρβ. στ. 13: *διδόντων τὰ ἔργα*]... *ἀπὸ τῆς εἰκάδος*). Με βάση λοιπόν το χωρίο του παραρτήματος (στ. 57 κε.) θέλησαν να αποκαταστήσουν τα αντίστοιχα χωρία του κύριου νόμου (στ. 3 κε. και 12 κε.) έτσι:

αἱρεῖσ[*θαι*]
[*ἄνδρας - - οἵτινες παραγενήσονται εἰ*]*ς Χαλκίδα διαδώσοντες τὰ ἔρ-*
γα τοῖς τεχνίτα[*ις*]
5 [*μηνὸς Ἀπατουριῶνος ὡς μὲν Χαλκιδεῖς*] *ἄγουσι, ὡς δὲ Ἰστιαιεῖς*
Ἀρείου, ὡς δὲ Ἐρετριεῖς
[- - -]

5 «μέν falso loco suppletum esse monet Hiller» (Wil.)

και (στ. 12 κε.) *ἐπειδὰν δὲ*
[*ὀμόσωσι, διδόντων τὰ ἔργα κηρ*]*ύξαντες καὶ ἐπαγγείλαντες τοῖς τε-*
χνίταις ἀπὸ τῆς εἰκάδος
[*τοῦ Ἀπατουριῶνος μηνός· πεμπ*]*όντων δὲ* κλπ.

Αλλά οι συμπληρώσεις στους στ. 5 και 14 σε σχέση με την αυθεντική διατύπωση της ημερομηνίας στο παράρτημα του νόμου είναι ελλιπείς. Λείπουν στην πρώτη (στ. 5) η δήλωση της ημέρας και στη δεύτερη (στ. 14) η χαρακτηριστική διευκρίνιση *ὡς Χαλκιδεῖς ἄγουσι* (πρβ. στ. 5, 27, 38, 58, 60). Ποιοι ακριβώς λόγοι ανάγκασαν τους εκδότες να ανεχθούν αυτές τις ελλείψεις δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα. Εφόσον όμως συμπληρώνουμε

και τους δύο παραπάνω στίχους με βάση το στ. 58, οφείλουμε να εκμεταλλευτούμε εντελώς το στήριγμά μας. Από εκεί μπορούμε πράγματι να μεταφέρουμε στο χάσμα του στ. 5 (αρχή) αυτούσια τη φράση του στ. 58: *πρὸ τῆς εἰκάδος τοῦ Ἀπατουριῶνος μηνὸς ὡς Χαλκιδεῖς*, της οποίας η έκταση είναι προκλητικά βολική: Η φράση στην αυθεντική της θέση (στ. 58) καταλαμβάνει πάνω στη φωτογραφία 75 περίπου χιλιοστά —μισή γραμμή—, όσα ακριβώς απαιτούνται για να αναπληρωθεί η φθορά στο στ. 5. Για το στ. 14, όπου θα έπρεπε να προστεθεί η πρόταση *ὡς Χαλκιδεῖς ἄγουσι* ίσως υπάρχει πρόβλημα χώρου. Αν και δεν αποκλείεται αυτός να επαρκεί, ώστε να δεχτεί και αυτή την πρόταση, είναι σκόπιμο να παραιτηθούμε από την εισαγωγή της στο κείμενο, ώσπου να λυθεί και το πρόβλημα του ρήματος που αντιστοιχεί στην κατάληξη *-οντων* (βλ. σ. 532). Είναι αρκετό ότι μαζί με τους προηγούμενους μελετητές δεχόμαστε ότι η έκδοση των έργων αρχίζει από τις είκοσι του Απατουριώνος, όπως εξάγεται τόσο από το στ. 12 όσο και από το στ. 58.

Αλλά η παράγραφος που μας απασχολεί (στ. 57 κε.) περιέχει και μία δεύτερη ημερομηνία. Ενώ δηλαδή η άφιξη στη Χαλκίδα των «διδόντων τα έργα» πραγματοποιείται, σύμφωνα με το νόμο, *πρὸ εἰκάδος τοῦ Ἀπατουριῶνος μηνὸς ὡς Χαλκιδεῖς ἄγουσιν*, η προσέλευση των υποψήφιων εργολάβων γίνεται *τοῦ [Ἀπατ]ουριῶνος μηνὸς ὡς Χαλκιδεῖς ἄγουσι π[ρὸ εἰκάδων τ]ῶν κατὰ θεόν*. Πρόκειται για δύο διαφορετικές προθεσμίες; Αν αγνοήσουμε ως επουσιώδη την αλλαγή του αριθμού στη δήλωση της ημέρας (*εἰκάδος - εἰκάδων*),[67] η μόνη διαφορά ανάμεσα στις δύο αυτές χρονικές ενδείξεις εντοπίζεται στην προσθήκη του εμπρόθετου *κατὰ θεόν* στη δεύτερη. Επομένως το προηγούμενο ερώτημα μπορεί να διατυπωθεί και ως εξής: Ποια η σημασία, και ως λόγου και ως ουσίας, της προσθήκης του εμπρόθετου στη δεύτερη ημερομηνία, μιας προσθήκης που ο νομοθέτης κρίνει αναγκαίο να επισυναφθεί στην προκήρυξη των έργων;

Το εμπρόθετο *κατὰ θεόν* σε ημερολογιακά συμφραζόμενα, εκτός από τη μαρτυρία της επιγραφής μας, που φαίνεται και η αρχαιότερη, βρίσκεται ακόμη σε ένα σημαντικό αριθμό επιγραφών και σε άλλα κείμενα,[68] αλλά ο

67. Πολλοί ερευνητές δέχονται ότι δεν υπάρχει νοηματική διαφορά ανάμεσα στον ενικό *εἰκάς* και τον πληθυντικό *εἰκάδες*, δηλώνουν δηλαδή και τα δύο την εικοστή του μηνός· άλλοι πιστεύουν ότι ο πληθυντικός δηλώνει γενικά τις ημέρες του τρίτου δεκαημέρου του μηνός (βλ. π.χ. τη σημείωση του Meritt, *TAPhA* 95, 1964, 209 σημ. 27). Για μας το πρόβλημα δεν έχει σημασία, γιατί και το ένα (*πρὸ εἰκάδος* = «πριν από την εικοστή του μηνός») και το άλλο (*πρὸ εἰκάδων* = «πριν από το τρίτο δεκαήμερο») ορισθετούν, με διαφορετική έστω απόχρωση, την ίδια προθεσμία. Πρβ. σημ. 80.

68. Σε τρεις ή τέσσερις επιγραφές (τέλους 3. αι. π.Χ.) από τη Βοιωτία (βλ. P.

προσδιορισμός της σημασίας του αποτελεί πρόβλημα, από τα πιο συζητημένα, ιδίως στο πλαίσιο της γνωστής διαμάχης γύρω από το Αθηναϊκό ημερολόγιο ανάμεσα στον B. D. Meritt και τον W. K. Pritchett. Κατά τον πρώτο αυτό υποδηλώνει τον γνωστό αστρονομικό κύκλο του Μέτωνα[69] (*κατὰ θεόν* = «κατά Μέτωνα ή κατά τον Μετώνειο κύκλο»),[70] ενώ κατά τον δεύτερο ισοδυναμεί με το συνηθέστερο αντίστοιχο *κατὰ σελήνην*, μαρτυρεί δηλαδή αυτό, όπου χρησιμοποιείται, υπολογισμό των ημερών του μηνός με βάση τη σεληνιακή περίοδο και μάλιστα όχι την σχηματικά, ενδεχομένως, προκαθορισμένη αλλά αυτήν που διαγράφουν οι ορατές φάσεις της σελήνης από νουμηνία σε νουμηνία.[71] Η αξιολόγηση εδώ των δύο ερμηνειών δεν θα ήταν εύκολη ούτε, όμως, και αναγκαία. Επειδή ωστόσο οι παραπάνω ερευνητές, και κυρίως ο Meritt, δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο χωρίο της επιγραφής μας, είναι σκόπιμο να δούμε τι προσφέρει πράγματι αυτό για τη μια ή την άλλη θέση.

Πρώτος λοιπόν ο Meritt, προσπαθώντας να κλονίσει την άποψη του Pritchett ότι το *κατὰ θεόν* ημερολόγιο στηρίζεται στην παρατήρηση των φάσεων της σελήνης, επικαλείται τη μαρτυρία της επιγραφής μας. Παραθέτω τους συλλογισμούς του (*TAPhA* 95, 1964, 234): «Turning aside for a moment from Athens, we find that the phrase *κατὰ θεόν* had wider application and that it is incompatible with the theory of observation. In the Eretrian text to which reference has been made, there is a provision that the *probouloi* and generals of Chalcis shall send a messenger to the various theatrical performers so that those who wish to sign con-

---

Roesch, *Études béotiennes*, Παρίσι, 1982, σ. 60-68· πρβ. Samuel, έ.α. σ. 69), σε καμιά εικοσαριά επιγραφές (2. αι. π.Χ.) από την Αθήνα (βλ. παραπομπές σε σχετικό πίνακα του βιβλίου του Pritchett, *Calendars on Stone*, σ. 337· πρβ. Meritt, *TAPhA* 95, 1964, 237), σε ένα χωρίο του Φίλωνα (*De decalogo* 96· βλ. J. Pouilloux, *REA* 66, 1964, 211 κε.) και δύο φορές σε έναν μαγικό πάπυρο του 4. αι. μ.Χ. (K. Preisendanz - A. Henrichs, *Papyri Graecae Magicae* I, αρ. IV στ. 787 και 2389, σ. 100 και 146). Προκειμένου για τις παραπάνω επιγραφές το εμπρόθετο εμφανίζεται κατά κανόνα σε συγχρονιστικές ημερομηνίες του τύπου: *Ἐλαφηβολιῶνος ἐνάτει μετ' εἰκάδας κατ' ἄρχοντα, κατὰ θεὸν δὲ Μουνιχιῶνος δωδεκάτει* (*IG* II² 967).

69. Ο κύκλος αυτός είναι μία περίοδος 19 ετών, από τα οποία ορισμένα περιλαμβάνουν και εμβόλιμους μήνες· εμβολή ημερών δεν γίνεται· εναλλάσσονται πλήρεις και κοίλοι μήνες (30 και 29 ημερών)· βλ. Samuel, έ.α. σ. 42 κε.

70. Θα μιλήσουμε διεξοδικότερα αμέσως παρακάτω.

71. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται κυρίως στο βιβλίο των Pritchett-Neugebauer, *The Calendars of Athens*, σ. 14 κε., και σε όλες τις μετέπειτα εργασίες του Pritchett. Την ασπάζονται οι Bickerman, Pouilloux, Roesch, Samuel κά. Πρβ. σημ. 86.

tracts may present themselves in Chalcis during the month Apaturion, as the Chalcideans reckon time, before the twentieth day *κατὰ θεόν*. These performers (*technitai*) were active professionally throughout Euboea, the cities named in the inscription being Oreos, Chalcis, Eretria, and Carystus. It would have been virtually impossible for the artists who wished to present themselves in Chalcis to know the 20th day *κατὰ θεόν* if all their several calendars *κατὰ θεόν* were based on observation of the new moon in their several cities, and neither the Histiaean from Oreos nor the Carystian from Carystus could have known when the Chalcideans «observed» the new lunar crescent in Chalcis, especially since all such alleged observations were subject to the limitations of weather visibility conditions, and human carelessness». Και συνεχίζει (αυτόθι σ. 234-35): «The artists needed to know the date on which they could depend accurately for their arrival in Chalcis, not a date *κατ' ἄρχοντα*, which might have been subject to local political irregularity, and not a date which might vary with the weather or with the frailties of a local observer. They needed, in fact, an astronomical calendar which was always, and internationally, reliable. This calendar is named in the inscription as *κατὰ θεόν*».[72]

Η αντίδραση του Pritchett στη θεωρία αυτή υπήρξε έντονη[73] και θα μπορούσε να συνοψιστεί στη σοβαρή αντίρρηση ότι, για να είναι συνεπής ο Meritt με τη θεωρία του, πρέπει να δεχτεί ότι εφαρμόζεται σε όλη την Εύβοια το ημερολόγιο του Μέτωνα, πράγμα που όχι μόνο παραμένει ατεκμηρίωτο, αλλά και θεωρητικά αναιρείται από το γεγονός ότι (α) δεν φαίνεται να υφίσταται ενιαίο ημερολόγιο στις Ευβοϊκές πόλεις —πρβ. τη στερεότυπη επανάληψη *ὡς οἱ δεῖνα ἄγουσι*— και κυρίως (β) τα τοπικά Ευβοϊκά ημερολόγια επιδέχονται, όπως ήδη είδαμε, εμβολή ημερών, μία επέμβαση που εξ ορισμού αποκλείεται στο Μετώνειο σύστημα.[74] Η αντίρρηση όμως αυτή δεν θα μπορούσε, νομίζω, να υποβληθεί, αν ο Meritt (1) απέφευγε την υπερβολή να περιορίσει (βλ. το παραπάνω παράθεμα) τη δράση των τεχνιτών στο χώρο της Εύβοιας παρά τα δεδομένα του κειμένου (πρβ. στ. 53) και (2) επι-

72. Αμέσως μετά (αυτόθι σ. 235) ο Meritt περνώντας σε άλλο κεφάλαιο της εργασίας του προσπαθεί να στηρίξει την εξίσωση *κατὰ θεόν* = «κατά Μέτωνα» με τον εξής συλλογισμό: «The astronomical calendar par excellence was Meton's 19-year cycle... This could with equal propriety be called κατά θεόν... (ακολουθούν επιχειρήματα για την καταλληλότητα της ονομασίας)».

73. *Phoenix* 30, 1976, 346-47.

74. Πρβ. σημ. 69.

σήμαινε ότι η παράγραφος που μας ενδιαφέρει (στ. 57 κε.) φαίνεται να προϋποθέτει τα δύο ημερολογιακά συστήματα που αντιδιαστέλλονται στις συγχρονιστικές ημερομηνίες των επιγραφών,[75] από τη μια δηλαδή το τοπικό (Χαλκιδικό) σε σχέση με τους εργοδότες και από την άλλη το *κατὰ θεόν*, όποιο κι αν είναι αυτό, σε σχέση με τους εργολάβους.[76] Με τις διευκρινίσεις αυτές ο οπαδός της θεωρίας του Meritt θα μπορούσε να αντιτάξει στην αντίρρηση του Pritchett ότι η εμβολή των ημερών, για την οποία γίνεται λόγος στο νόμο, δεν αφορά βέβαια το *κατὰ θεόν* ημερολόγιο, αλλά μόνο τα τοπικά πολιτικά ημερολόγια της Εύβοιας, και επιπλέον ότι δεν αποκλείεται να απευθύνονται οι αρχές της Χαλκίδας σε τεχνίτες είτε από την Αθήνα είτε από άλλες περιοχές, όπου ενδεχομένως μεταχειρίζονταν τον Μετώνειο κύκλο. (Στην τελευταία περίπτωση θα δικαιολογούνταν η επίκληση εκ μέρους του νομοθέτη του *κατὰ θεόν* = «κατά Μέτωνα» ημερολογίου).

Η νέα τοποθέτηση οδηγεί βέβαια τη συζήτηση σε γενικότερα και οπωσδήποτε δύσκολα ημερολογιακά προβλήματα, όπως θα ήταν π.χ. το ζήτημα αν εφαρμοζόταν ή όχι στην πράξη —και σε ποιες περιοχές— το ημερολόγιο του Μέτωνα,[77] τα οποία δεν έχουν σχέση με το κείμενό μας. Για να μείνουμε σ' αυτό: Εμπεριέχει κάποιο συγκεκριμένο στοιχείο που γλωσσικά να δικαιολογεί για το εμπρόθετο, πέρα από τα θεωρητικά αιτήματα, τη μια ή την άλλη από τις ερμηνείες που προτάθηκαν; Δυστυχώς τα συμφραζόμενα δεν επιτρέπουν, νομίζω, καταφατική απάντηση. Έτσι υπάρχει ελπίδα να διαφωτιστεί το χωρίο μόνο από εξωτερική βοήθεια, δηλαδή από παράλληλες γλωσσικές μαρτυρίες. Τέτοιες κατόρθωσε να προσαγάγει για την ερμηνεία του μόνο ο Pritchett, χωρίς να τις συσχετίσει άμεσα με το χωρίο μας. Οι μαρτυρίες αυτές δείχνουν ικανοποιητικά ότι σε ημερολογιακά συμφραζόμενα το εμπρόθετο *κατὰ θεόν* ισοδυναμεί νοηματικά με το *κατὰ σελήνην*,[78] εξίσωση που μπορεί να εφαρμοστεί άνετα και στο χωρίο μας: Οι τεχνίτες καλούνται να παρουσιαστούν τον Χαλκιδικό μήνα Απατουριώνα *πρὸ εἰκάδων*

---

75. Πρβ. σημ. 68.

76. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε την τυπική εκφορά μιας τοπικής ημερομηνίας (πρβ. στ. 26 κε. και 37 κε. της επιγραφής) και στη δεύτερη την τυπική εκφορά του *κατὰ θεόν* ημερολογίου: η ημερομηνία *πρὸ εἰκάδων τῶν κατὰ θεὸν τοῦ Ἀπατουριῶνος μηνὸς ὡς Χαλκιδεῖς ἄγουσι* —όπως θα μπορούσε να διατυπωθεί με αλλαγή της σειράς μόνο των λέξεων— δεν διαφέρει τυπικά π.χ. από την ημερομηνία *τὴν πεντεκαιδεκάτην τοῦ Ἱπποδρομίου μηνὸς κατὰ θεὸν ὡς Βοιωτοὶ ἄγουσι* (*IG* VII 4135). Πρβ. σημ. 91.

77. Πρβ. σημ. 82.

78. Ο Pritchett επικαλείται την ονομασία *θεός*, που έδιναν οι αρχαίοι στη σελήνη, και την αντιστοιχία των μαρτυρημένων φράσεων *νουμηνία κατὰ σελήνην* από τη μια και *νουμηνία κατὰ θεόν* από την άλλη· βλ. κυρίως *Phoenix* 30, 1976, 344 κε.

δων τῶν κατὰ θεόν, «πριν από το τρίτο δεκαήμερο (ή «πριν από την εικοστή») του μηνός σύμφωνα με την [τρέχουσα τότε] σελήνη».[79] Αντίθετα ο Meritt, πέρα από τα αμφισβητήσιμα θεωρητικά συμπεράσματα, δεν έχει προσκομίσει κανένα γλωσσικό παράλληλο, που θα δικαιολογούσε την εξίσωσή του (*κατὰ θεόν* = «κατά Μέτωνα»). Αν μάλιστα αυτή εφαρμοστεί στο χωρίο μας, δημιουργείται μάλλον αδιέξοδο: Τι θα σήμαινε η κατά Meritt ημερομηνία «before the 20th day κατά θεόν», αν αντί «θεόν» εννοήσουμε «Μέτωνα» ή «Μετώνειο κύκλο», ένα κύκλο με 7.000 περίπου ημέρες;[80] Βέβαια η κατάληξη του Meritt (βλ. παραπάνω, σ. 547) ότι οι υποψήφιοι εργολάβοι χρειάζονταν να ειδοποιηθούν με βάση ένα σταθερό και «διεθνές» ημερολόγιο είναι απόλυτα λογική, όπως επίσης είναι αναμφισβήτητο ότι το ημερολόγιο αυτό ονομάζεται στην επιγραφή μας *κατὰ θεόν*. Αλλά τα δεδομένα αυτά, και αν ακόμη ήταν βάσιμες οι επιφυλάξεις του Meritt σχετικά με την αποτελεσματικότητα της παρατηρήσεως των φάσεων της σελήνης για τη μέτρηση του χρόνου,[81] δεν αρκούν, νομίζω, για να προχωρήσουμε στη νοηματική εξίσωση *κατὰ θεόν* = «κατά Μέτωνα», τουλάχιστον στην περίπτωση της επιγραφής μας.[82]

Ανεξάρτητα όμως από τη γλωσσική ερμηνεία του ίδιου του εμπρόθετου παραμένουν ουσιαστικά ερωτήματα: Τι θέλει με αυτό να εξασφαλίσει ο νομοθέτης, όταν το επισυνάπτει στην ειδοποίηση των τεχνιτών; Χαρακτηρίζει αυτό μία διαφορετική ημέρα από αυτήν που ορίζεται για την προσέ-

---

79. Για την κανονικότητα της ημερομηνίας ως λόγου πρβ. σημ. 76 και 91.

80. Αν ο Meritt υπονοεί την εικοστή του Χαλκιδικού Απατουριώνος, τότε η ημερομηνία τυπικά παύει να είναι «διεθνής», όπως απαιτεί ο ίδιος. Επιφυλάξεις για την αγγλική απόδοση της ημερομηνίας από τον Meritt διατυπώνει από διαφορετική σκοπιά και ο Pritchett (*Phoenix* 30, 1976, 346: «At a time when a phrase with εἰκάδας had replaced φθίνοντος to designate the 'waning' days of the month, the text prescribes that the artists are to appear 'before the waning days of the moon'». Για να είμαστε όμως δίκαιοι πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η μτχ. *φθίνοντος* αντικαταστάθηκε από το εμπρόθετο *μετ' εἰκάδας* και ότι το χωρίο τουλάχιστον του Ανδοκίδη (I 121) στηρίζει την εξίσωση *εἰκάς* = *εἰκάδες*. Πρβ. σημ. 67.

81. Βλ. όμως Pritchett, *Phoenix* 30, 1976, 346-47.

82. Ο Meritt υπογραμμίζει τη δυνατότητα να ονομάζεται ο Μετώνειος κύκλος κατά θεόν ημερολόγιο (βλ. παραπάνω, σημ. 71), ότι όμως κάπου πράγματι έτσι ονομάζεται δεν παρουσιάζει την παραμικρή μαρτυρία. Έπειτα η αποδοχή της ερμηνείας του θα οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι ο Μετώνειος κύκλος από τον 5. αι. π.Χ. ως την πρωτοβυζαντινή περίοδο και από την Αθήνα ως την Παλαιστίνη —εποχές και περιοχές από τις οποίες μαρτυρείται το εμπρόθετο (πρβ. σημ. 68)— εφαρμοζόταν στην πράξη, κάτι που αμφισβητείται έντονα από άλλους ειδικούς για την ίδια την κλασσική Αθήνα· βλ. Samuel, έκ. σ. 52 κε.

λευση των «διδόντων τα έργα»; Κάποιες απαντήσεις θα προσπαθήσουμε να αντλήσουμε συγκρίνοντας τα δεδομένα της επιγραφής μας με τα δεδομένα από τη Βοιωτία, όπως παρουσιάζονται τα τελευταία στην πρόσφατη αναλυτική μελέτη του P. Roesch.[83]

Σε ορισμένες επιγραφές από τη Βοιωτία εμφανίζονται ημερομηνίες *κατὰ θεόν*, σε συνδυασμό με ημερομηνίες του πολιτικού (*κατ' ἄρχοντα*) ημερολογίου, του τύπου που προαναφέραμε,[84] όταν για διάφορους λόγους, είτε στο πλαίσιο της πολιτικής ζωής κάποιας Βοιωτικής πόλης είτε, κυρίως, σε σχέσεις με εξωβοιωτικές πόλεις, ήθελαν να παγιώσουν ή να προσδιορίσουν με μεγαλύτερη ακρίβεια κάποιαν ημέρα.[85] Φαίνεται δηλαδή ότι το *κατὰ θεόν* ημερολόγιο, όποιο κι αν ήταν,[86] λειτουργούσε, παράλληλα με τα τοπικά πολιτικά ημερολόγια, ως ένα ακριβέστερο ή ευρύτερης αποδοχής ημερολογιακό σύστημα, που ήταν καταλληλότερο για διεθνείς συνεννοήσεις. Κάτι ανάλογο φαίνεται πως συνέβαινε και στην Εύβοια, γιατί είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ η άφιξη στη Χαλκίδα των Ευβοέων εργοδοτών κανονίζεται με βάση το Χαλκιδικό ημερολόγιο, για την προσέλευση των παντοδαπών τεχνιτών προτιμάται το *κατὰ θεόν*. Η περίπτωση μοιάζει με μία αντίστοιχη που αναφέρει ο Αισχίνης (III 98) και που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως ενισχυτική της εκδοχής ότι το *κατὰ θεόν* ημερολόγιο είναι σεληνιακό: Κάποια συνάντηση αντιφιλιππικών δυνάμεων από τις ελληνικές πόλεις, που θα γινόταν τάχα στην Αθήνα στις 16 του Ανθεστηριώνος μηνός, κλείνεται με βάση την πανσέληνο.[87]

Ως προς τη σχέση τώρα τών δύο ημερολογιακών ενδείξεων, που περιέχει η παράγραφος 57 κε. (για τους εργοδότες και τους εργολάβους αντίστοιχα), η φραστική τους ομοιότητα υπαγορεύει ότι και οι δύο υποδηλώνουν την εικοστή του Απατουριώνος μηνός. Συμπίπτει όμως η εικοστή *κατὰ θεόν* (που αφορά τους εργολάβους) με την εικοστή *κατ' ἄρχοντα* (που αφορά τους εργοδότες); Η απάντηση δυσχεραίνεται από την αδυναμία μας να προσδιορίσουμε τελεσίδικα τη φύση του *κατὰ θεόν* ημερολογίου. Αν όμως ισχύει η θεωρία που μαζί με τον Pritchett ακολουθεί η πλειοψηφία των ειδικών, ότι δηλαδή

---

83. *Études béotiennes*, σ. 62 κε.

84. Βλ. σημ. 68 και 76.

85. Βλ. Roesch, *Études* 67.

86. Ο Roesch δέχεται ασυζήτητα ότι το κατά θεόν ημερολόγιο ήταν το σεληνιακό· βλ. *Études* 60 σημ. 16.

87. Αισχίν. III 98: *Πραχθήσεσθαι δὲ αὐτὰ οὐκ εἰς μακράν* (διέδιδε ο Δημοσθένης), *ἀλλ' εἰς τὴν ἕκτην ἐπὶ δέκα τοῦ 'Ανθεστηριῶνος μηνός· εἰρῆσθαι γὰρ ἐν ταῖς πόλεσιν ὑφ' ἑαυτοῦ* (Δημ.) *καὶ παρηγγέλθαι πάντας ἥκειν συνεδρεύσοντας 'Αθήναζε εἰς τὴν πανσέληνον.*

τόσο το *κατὰ θεόν* όσο και το *κατ' ἄρχοντα* ημερολόγιο είναι βασικά δύο μορφές του σεληνιακού, με τη διαφορά ότι, ενώ η πρώτη (*κατὰ θεόν*) παρακολουθεί πιστά τις φάσεις της σελήνης, η δεύτερη (*κατ' ἄρχοντα*) αποδεσμεύεται από αυτές εξαιτίας των επεμβάσεων, κυρίως εμβολής ημερών, εκ μέρους των πολιτικών αρχών, τότε μπορούμε να δεχτούμε ότι τόσο η εικοστή Απατουριώνος *κατὰ θεόν* όσο και η εικοστή του ίδιου μηνός *κατ' ἄρχοντα* συμπίπτουν, όσο το *κατ' ἄρχοντα* ημερολόγιο παραμένει ανέπαφο. Συνεπώς, σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, επειδή ο νόμος προβλέπει τη δυνατότητα εμβολής ημερών στα Εὐβοϊκά ημερολόγια, εξάγεται ότι η εικοστή *κατὰ θεόν* μπορεί ενίοτε να προηγείται —ποτέ δεν έπεται— της εικοστής *κατ' ἄρχοντα* τόσες ημέρες όσες έχουν εμβληθεί, το πολύ δηλαδή τρεις, όσες είναι το επιτρεπόμενο από το νόμο όριο.[88] Αν τέτοια είναι η σχέση των δύο συστημάτων, οι υποψήφιοι εργολάβοι της Εύβοιας, όσο τηρούν την εικοστή Απατουριώνος *κατὰ θεόν*, ποτέ δεν θα είναι εκπρόθεσμοι. Ίσως μόνο θα χρειαστεί, αν οι Χαλκιδείς έχουν κάμει εμβολή ημερών, να περιμένουν στη Χαλκίδα το πολύ, καθώς είπαμε, τρεις ημέρες, ώσπου να φτάσει η *κατ' ἄρχοντα* εικοστή του Απατουριώνος.

4. Το χρονοδιάγραμμα των αγώνων. Δύο χωριστές παράγραφοι ορίζουν με ακρίβεια τις ημερομηνίες των αγώνων στις τέσσερις πόλεις, η μια για τα Διονύσια και η άλλη για τα Δημητρίεια, ως εξής:

α) Τα Διονύσια (στ. 25 κε.):

25 *ὑπὲρ τῶν ἀγώνων·*
γίνεσθαι δὲ τοὺς ἀγῶνας τῶν Διονυσίων ἐν Καρ[*ύσ*]-
[*τωι μηνὸς - - - ὡς Κα*]*ρύστιοι ἄγουσι ἀπὸ τῆς δωδεκάτης, ἔπειτα*
ἐν Ἐρετρίαι μηνὸς Ληναιῶνος ὡς Ἐρετ[*ρι*]-
[*εῖς ἄγουσι ἀπὸ τῆς - - -*], *ἔπειτα ἐν Χαλκίδι μηνὸς Ληναιῶνος ὡς*
Χαλκιδεῖς ἄγουσι ἀπὸ τῆς εἰκάδος, ἔπειτ[*α*]
[*ἐν Ὠρεῶι - - ὡς Ἱστιαιε*]*ῖς ἄγουσι ἀπὸ τῆς ὀγδόης ἀπιόντος.*

β) Τα Δημητρίεια (στ. 36 κε.):

ὑπὲρ Δημητριέων·
εἰς δὲ τὰ Δημητρίεια τὰς ἐργολαβίας γίν[*εσ*]*θαι ἐν*
[*Χαλκίδι - - - - - - - - -*]*ΝΕΣΘΕΙΑΝ ἀπὸ τῶν πόλεων, τὸν δὲ ἀ-*
γῶνα ποιούντων πρῶτον ἐν Ὠρεῶι τοῦ Δημητριῶνος μη[*νός*]

88. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλες τις μαρτυρημένες συγχρονιστικές ημερομηνίες το *κατὰ θεόν* ημερολόγιο προτρέχει του *κατ' ἄρχοντα*· βλ. π.χ. τον πίνακα του Pritchett, *Calendars on Stone*, σ. 337.

[ὡς *Ἰστιαιεῖς ἄγουσι ἀπὸ τῆς - - -]της ἰσταμένου, εἶτα ἐν Χαλκίδι το[ῦ Ἰπ]πιῶνος μηνὸς ὡς Χαλκιδεῖς ἄγουσι ἀπὸ τῆς [δωδ]εκάτης, [εἶτα ἐν Ἐρετρίαι τοῦ .....ῶ]νος μηνὸς ὡς Ἐρετριεῖς [ἄγ]ουσιν ἀπ[ὸ] τῆς δεκάτης μετ' εἰκάδας, ἔπειτα ἐν Καρύστωι τοῦ Βουφον[ι]-
40 [ῶνος μηνὸς ὡς Καρύστιοι ἄ]γουσι ἀπὸ τῆς ὀγδόης ἀπιόντος.*

37 «init. litteras diceres dilucidas, tamen videntur fallere» (Wil.)

Το κείμενο των παραγράφων αυτών, εκτός από τα κενά και την ακατανόητη —πιθανώς λανθασμένη είτε ως προς τη χάραξη είτε ως προς την ανάγνωση— κατάληξη στην αρχή του στ. 37, δεν παρουσιάζει άλλα προβλήματα (ο τίτλος της δεύτερης παραγράφου διορθώνεται εύκολα: *Δημητρι-ε<ί>ων* πρβ. άμεση συνέχεια και στ. 40), πράγμα που επιτρέπει να εξαγάγουμε εύκολα τις ημερομηνίες, αν και κολοβές, κατά τις οποίες αρχίζουν σε κάθε πόλη οι αγώνες. Αυτές είναι:

	Διονύσια	
Κάρυστος	*δωδεκάτη* (12)	*μηνός* —
Ερέτρια	—	*Ληναιῶνος*
Χαλκίς	*εἰκάς* (20)	*Ληναιῶνος*
Ωρεός	*ὀγδόη ἀπιόντος* (23)	*μηνός* —
	Δημητρίεια	
Ωρεός	*-τη ἰσταμένου* (1-9)	*Δημητριῶνος*
Χαλκίς	*δωδ]εκάτη* (12)	*Ἰπ]πιῶνος*
Ερέτρια	*δεκάτη μετ' εἰκάδας* (21)	*μηνός* —
Κάρυστος	*ὀγδόη ἀπιόντος* (23)	*Βουφον[ιῶνος*

Ύστερα από την αποκρυπτογράφηση της ημερομηνίας των Δημητριείων της Ερέτριας από τον G. Daux —έδειξε, όπως είπαμε (σ. 509, σχόλιο στο στ. 39), ότι η *δεκάτη μετ' εἰκάδας* είναι η 21η σύμφωνα με την οπισθοχωρητική μέτρηση— δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα ως προς την εκφορά αυτών των ημερομηνιών.[89] Έτσι γίνεται φανερό ότι οι αγώνες —των οποίων βέβαια δεν φαίνεται η διάρκεια— κατανέμονται σε δύο κύκλους, των Διονυσίων και των Δημητριείων, που σύμφωνα με το νόμο πρέπει να ακολουθούν αντίθετη πορεία: ο πρώτος κύκλος προχωρεί από τα νότια του νησιού προς

89. Οι ημέρες της τρίτης δεκάδας του μηνός υπολογίζονται, φαίνεται, μόνο αντίστροφα, από το τέλος. Η εφαρμογή του συστήματος αυτού στην Αθήνα αποτελεί βασικό άξονα της ημερολογιακής διαμάχης του Meritt και του Pritchett· βλ. π.χ. το πιο πρόσφατο άρθρο του τελευταίου, *ZPE* 49, 1982, 243 κε.

τα βόρεια και ο δεύτερος αντίστροφα. Έτσι οι δύο γιορτές, μολονότι ξεκινούν από αντίθετες κατευθύνσεις, διαγράφουν την ίδια γεωγραφική πορεία με άξονα τη γραμμή Καρύστου-Ωρεού. Αλλά ποια είναι η χρονική σχέση των δύο κύκλων; Βαίνουν και χρονικά παράλληλα ή διαδοχικά; Με άλλα λόγια: μήπως όταν σε μια πόλη εορτάζονται τα Διονύσια, εορτάζονται ταυτόχρονα στον γεωγραφικό της αντίποδα τα Δημητρίεια ή μήπως ο κύκλος της μιας γιορτής αρχίζει μόνο όταν ολοκληρωθεί της άλλης; Τα ερωτήματα βέβαια αυτά δεν θα υπήρχαν, αν (α) ξέραμε τη σειρά των μηνών που αναφέρονται στις δύο παραγράφους, ή αν (β) δεχτούμε την εντύπωση που στο σύνολό του δημιουργεί, όπως είπαμε (σ. 517), ο νόμος, ότι δηλαδή οι ίδιοι τεχνίτες, με μοναδική ίσως εξαίρεση τους διδασκάλους, αναλαμβάνουν τις παραστάσεις σε όλες τις πόλεις — στην περίπτωση αυτή η διαδοχική διεξαγωγή των 8 αγώνων θα ήταν, φυσικά, αναγκαστική. Επειδή όμως το πρώτο (α) δεν συμβαίνει και το δεύτερο (β) μπορεί να αμφισβητηθεί, είναι χρήσιμο να επισημανθούν δύο συγκεκριμένες ενδείξεις του κειμένου που συνηγορούν υπέρ της εκδοχής ότι οι δύο κύκλοι των αγώνων είναι διαδοχικοί: α) Ο πρώτος εορτασμός των Δημητριείων (Ωρεός, μεταξύ 1ης και 9ης Δημητριώνος) σίγουρα δεν συμπίπτει, τουλάχιστον ως προς την ημέρα, με τον πρώτο εορτασμό των Διονυσίων (Κάρυστος, 12 άγνωστου μηνός)· β) η διάταξη που ορίζει να διατίθενται οι αναπληρωματικοί τεχνίτες σε οποιαδήποτε πόλη θα παρουσιαζόταν έλλειψη (στ. 66 κε.) δεν μπορεί να εφαρμοστεί απόλυτα, αν σε δύο έστω πόλεις ο αγώνας διεξάγεται ταυτόχρονα.

Ως προς τη σειρά των δύο κύκλων, μπορεί κανείς να δεχτεί την προτεραιότητα των Διονυσίων, όχι μόνο γιατί αυτό θα ανταποκρινόταν στη σειρά των δύο παραγράφων μέσα στο κείμενο —προτάσσεται των Διονυσίων—, αλλά και γιατί μέσα σ' αυτό γίνεται λόγος για τα ἐπιόντα Διονύσια (στ. 57), την πρώτη μετά το νόμο γιορτή, από την οποία θα προέκυπταν τα έξοδα για τη στήλη της επιγραφής (βλ. παραπάνω, σ. 510, σχόλιο στους στ. 56/7). Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι οι 8 αγώνες της Εύβοιας είναι διαδοχικοί με πρώτο τον κύκλο των Διονυσίων.

Το παραπάνω συμπέρασμα έχει μεγάλη σημασία πρώτα πρώτα για την αποκάλυψη της σχέσης των μηνών που αναφέρονται στις δύο παραγράφους, επιτρέπει δηλαδή να τους βάλουμε σε κάποια τάξη, αν όχι προς το παρόν την απόλυτη, τουλάχιστον τη σχετική, πράγμα που προσδίδει στην επιγραφή μας μοναδική αξία ως ημερολογιακής μαρτυρίας. Αλλά δεν είναι μόνο αυτή η συνέπεια. Μπορούμε, νομίζω, να προχωρήσουμε σε έναν ακριβέστερο προσδιορισμό της σχέσης των μηνών και σε συμπλήρωση των φθαρμένων ημερομηνιών του νόμου, αφού όμως κάμουμε πρώτα ανακεφαλαίωση και συσχετισμό των ημερολογιακών δεδομένων, όπως αναπτύχθηκαν παραπάνω:

1. Κάθε Ευβοϊκή πόλη χρησιμοποιεί δικό της πολιτικό, *κατ' ἄρχοντα*, ημερολόγιο, που διαφέρει πιθανώς ελάχιστα (ως τρεις ημέρες) ή καθόλου από το *κατὰ θεόν* — το τελευταίο το επικαλούνται οι «διδόντες τα έργα» προκειμένου να ειδοποιήσουν τους εργολάβους.

2. Δεν υπάρχει λόγος να αρνηθούμε για τα τοπικά, *κατ' ἄρχοντα*, Ευβοϊκά ημερολόγια αυτό που κατά γενική ομολογία ισχύει σε ολόκληρη την Ελλάδα, ότι δηλαδή βασικά είναι παραλλαγές του σεληνιακού ημερολογίου, αποδεσμευμένες από τη σεληνιακή περίοδο καθόλου, ελάχιστα ή ριζικά, ανάλογα με τις επεμβάσεις («εξαιρέσεις» ή «εμβολές» ημερών) που θα είχαν κάμει στο καθένα οι πολιτικές αρχές. Δεν μπορούμε βέβαια να αποφασίσουμε για το πώς υπολόγιζαν σε κάθε πόλη τη διάρκεια της σεληνιακής περιόδου (με προκαθορισμένο αστρονομικό κύκλο, την οκταετηρίδα ή δεκαεννεατηρίδα, όπως πίστευαν παλιότερα και όπως πιστεύει ακόμη ο Meritt για την Αθήνα, ή με βάση την παρατήρηση των ορατών φάσεων του φεγγαριού, όπως υποστηρίζουν τώρα ο Pritchett και οι οπαδοί του;), αλλά αυτό δεν μας εμποδίζει να δεχτούμε ότι σε όλα τα Ευβοϊκά ημερολόγια η μέση διάρκεια των μηνών ήταν περίπου 30 ημέρες και ότι, συνεπώς, όσο αυτά παραμένουν ανεπηρέαστα από επεμβάσεις των τοπικών αρχών, συμβαδίζουν.

3. Ότι τα Ευβοϊκά ημερολόγια πράγματι συμπορεύονται, ύστερα από την εφαρμογή του νόμου, εξάγεται και από στοιχεία του κειμένου: (α) Η διάταξη που προβλέπει να συμπίπτουν οι εμβόλιμοι μήνες υπαγορεύει ότι οι μηνιαίες περίοδοι των τοπικών ημερολογίων συμβαδίζουν, γιατί αλλιώς δεν θα μπορούσε να γίνεται ταυτόχρονα η εμβολή των μηνών (κάπου θα έκαναν παρεμβολή ασυνήθιστη στην ημερολογιακή πρακτική —που επιτρέπει την εμβολή μηνών μόνο ανάμεσα σε ακέραιους μήνες—, θα έκοβαν δηλαδή τον τρέχοντα μήνα σε δύο τμήματα, ένα πριν από τον εμβόλιμο και ένα μετά από αυτόν).[90] Εξάλλου η συναφής διάταξη που ορίζει ως ανώτατο όριο τρεις εμβόλιμες ημέρες επινοήθηκε, φαίνεται, για να διατηρείται η ημερολογιακή ισορροπία. Εφόσον υπήρχε αυτό το όριο, το τοπικό ημερολόγιο στο οποίο τυχόν γινόταν εμβολή θα καθυστερούσε σε σχέση με τα άλλα το πολύ τρεις ημέρες, απόκλιση όχι μόνο ασήμαντη αλλά και εύκολη να εκμηδενιστεί, με τη διορθωτική μέθοδο της «εξαίρεσης» ισάριθμων με τις εμβόλιμες ημερών, κατά την εκπνοή του τρέχοντος μηνός ή του έτους. (β) Η μόνη συγχρονιστική ημερομηνία του κειμένου (στ. 5: *πρὸ τῆς εἰκάδος τοῦ Ἀπατουριῶνος μη-*

90. Αυτό το επιχείρημα φαίνεται να υπαινίσσεται ο E. J. Bickerman, *Chronology of the Ancient World* (1980), σ. 33, όταν βεβαιώνει ότι η Ευβοϊκή ομοσπονδία «αποφάσισε να είναι οι μήνες ίσης διάρκειας», απόφαση που δεν αναφέρεται ρητά στο κείμενο.

νὸς ὡς Χαλκιδεῖς] ἄγουσι, ὡς δὲ Ἰστιαιεῖς Ἀρείου, ὡς δὲ Ἐρετριεῖς ---, όπως τον συμπληρώσαμε), δείχνει επίσης ότι οι μήνες των πόλεων έχουν βέβαια διαφορετικά ονόματα, αλλά συμβαδίζουν. Γιατί η παράλειψη εδώ ενός ακριβέστερου προσδιορισμού της αντιστοιχίας των τριών μηνών εξηγείται μόνο με την προϋπόθεση ότι οι μήνες αυτοί συμπορεύονται. Αν αυτό δεν συνέβαινε, η τριπλή ημερολογιακή ένδειξη εδώ μόνο σύγχυση θα προξενούσε.[91].

Από τα παραπάνω εξάγεται ότι τα ημερολόγια των Ευβοϊκών πόλεων, τουλάχιστον από την εφαρμογή του νόμου και έπειτα, συμπορεύονται, με επουσιώδεις αποκλίσεις, όταν σε κάποια από αυτά τύχαινε να εμβάλουν 1-3 ημέρες. Η διαπίστωση αυτή και το προηγούμενο συμπέρασμα ότι οι 8 αγώνες είναι διαδοχικοί επιτρέπουν να προχωρήσουμε τώρα σε εξακρίβωση όλων των ημερομηνιών των αγώνων και σε υπολογισμό της αγωνιστικής περιόδου.

Το χρονοδιάγραμμα των αγώνων, όπως το παρουσιάσαμε στο παραπάνω σχήμα (σ. 552), εμφανίζει ορισμένα κενά, που οφείλονται σε φθορές της πέτρας. Λείπουν τα ονόματα τριών μηνών, η ημέρα των Διονυσίων της Ερέτριας και εν μέρει η ημέρα των Δημητριείων του Ωρεού. Ως προς το όνομα του ενός από τους τρεις χαμένους μήνες, αυτού που φιλοξενεί τα Δημητρίεια της Ερέτριας, θα μπορούσε να προτείνει κανείς τη συμπλήρωση Ἱππιῶνος (στ. 39), δεδομένου ότι, όπως έγινε γνωστό από Δηλιακή επιγραφή (*IG* XI 4, 1065 b), ο Ιππιών δεν ήταν αποκλειστικός της Χαλκίδας, αλλά ανήκε επίσης και στο μηνολόγιο της Ερέτριας. Το παράδειγμα του Ληναιώνος, που κατά την επιγραφή μας είναι κοινός και για τις δύο γειτονικές πόλεις, συνηγορεί για τη συμπλήρωση αυτή.

Αν τώρα αγνοήσουμε τους δύο υπόλοιπους μήνες, τους οποίους δεν μπορούμε να ονομάσουμε, υπάρχει ίσως ακόμη δυνατότης να προχωρήσουμε σε αναζήτηση των χαμένων ημερομηνιών, αρκεί να συμφωνήσουμε ότι ο νομο-

---

91. Κανονικά σε συγχρονιστικές ημερομηνίες, όταν οι μήνες συμβαδίζουν, η ημέρα μπορεί να αναφέρεται μία μόνο φορά (πρβ. *IG* VII 4135: *...τὴν πεντεκαιδεκάτην τοῦ Ἱπποδρομίου μηνὸς κατὰ θεόν, ὡς Βοιωτοὶ ἄγουσιν, ὡς δὲ Δελφοὶ Ἀπελλαίου*). Αντίθετα, όταν οι μήνες διαφέρουν, είναι απαραίτητο να δηλώνονται οι αντίστοιχες ημέρες (πρβ. π.χ. Πλουτ. *Ἀριστ.* 19, 7: *τετράδι τοῦ Βοηδρομιῶνος ἱσταμένου κατ' Ἀθηναίους, κατὰ δὲ Βοιωτοὺς τετράδι τοῦ Πανέμου φθίνοντος*). Αν εδώ ο Απατουριών, ο Άρειος και ο άγνωστος μήνας της Ερέτριας δεν συνέπιπταν, έπρεπε οι δύο τελευταίοι να συνοδεύονται από τις ημέρες που θα αντιστοιχούσαν στην εικοστή του πρώτου. Βέβαια η ημέρα αυτή εισάγεται από μας στο κείμενο, αλλά και αν ακόμη η συμπλήρωση δεν είναι σωστή, θα χρειαζόταν μια ακριβέστερη δήλωση της αντιστοιχίας των μηνών, αν αυτοί δεν συνέπιπταν.

θέτης, έχοντας ως στόχο να εξασφαλίσει τη διαδοχική διεξαγωγή των 8 αγώνων, καταστρώνει το χρονοδιάγραμμα με την εξής λογική: α) μετράει το χρόνο με βάση όχι ένα «νοθευμένο» τοπικό ημερολόγιο αλλά τον κοινό παρονομαστή και αρχέτυπο όλων των *κατ' ἄρχοντα* ημερολογίων, το σεληνιακό —είτε το ρυθμιζόμενο με κύκλο είτε το στηριζόμενο στην παρατήρηση— «μεταφράζοντας» στη συνέχεια την αντίστοιχη για κάθε πόλη ημερομηνία του αγώνα στο τοπικό κάθε φορά ημερολόγιο, και β) κατανέμει εξίσου τη διάρκεια των δύο κύκλων των αγώνων, όσο δηλαδή χρόνο αφιερώνει συνολικά για την άνοδο από την Κάρυστο ως τον Ωρεό και επιμέρους για τους τέσσερις ενδιάμεσους σταθμούς του κύκλου των Διονυσίων, άλλο τόσο διαθέτει αντίστοιχα για την κάθοδο κατά τον κύκλο των Δημητριείων. Οι προϋποθέσεις αυτές επιβάλλονται και από τη λογική των πραγμάτων και ειδικά η δεύτερη υποβάλλεται επιπλέον από τη σύμπτωση των περισσότερων ημερών στους δύο κύκλους (στον έναν εμφανίζονται οι ημέρες: 12η, 20ή, 23η και στον άλλον: 12η, 21η, 23η). Με αυτούς τους όρους η μία από τις δύο άγνωστες ημερομηνίες, η *-τη ἱσταμένου* Δημητριώνος των Δημητριείων του Ωρεού, θα μπορούσε να είναι η *ἑνά]τη*, αν προσέξουμε ότι για την άνοδο, των Διονυσίων, από τη Χαλκίδα (20 Ληναιώνος) ως τον Ωρεό (23 άγνωστου μηνός) διατίθενται τουλάχιστον 33 ημέρες[92] (ή 33+30×1, ×2 κλπ., ανάλογα με τον αριθμό των μηνών που ενδεχομένως μεσολαβούν), διάρκεια που εξασφαλίζεται για την κάθοδο, τους αγώνες των Δημητριείων, από τον Ωρεό στη Χαλκίδα (12 Ἱππιώνος), μόνο αν η ζητούμενη ημέρα είναι πράγματι η ενάτη (βλ. σχήμα σ. 558). Με τον ίδιο τρόπο μπορεί κανείς να προτείνει για τα Διονύσια της Ερέτριας *τῆ* δωδεκάτη, όχι μόνο γιατί είναι από τις λίγες που ευνοούνται από τον περιορισμένο διαθέσιμο χώρο,[93] αλλά γιατί αυτή μόνο μέσα στον κύκλο της ανόδου, των Διονυσίων, μπορεί να λειτουργήσει όπως ακριβώς λειτουργεί η αντίστοιχή της ημερομηνία μέσα στον κύκλο της καθόδου, των Δημητριείων: Στον δεύτερο κύκλο η ημερομηνία των Δημητριείων της Ερέτριας (21 [Ἱππιώνος]) τέμνει την ελάχιστη δυνατή απόσταση Χαλκί-

92. Στους υπολογισμούς μας, που θα ήταν ίσως ακριβέστεροι, αν εκτός από την πρεμιέρα των αγώνων ξέραμε και τη διάρκειά τους, αναγκαζόμαστε να θεωρήσουμε ισόχρονους όλους τους μήνες (30 ημερών), γιατί δεν υπάρχει τρόπος να προσδιορίσουμε την πιθανή εναλλαγή κοίλων και πλήρων μηνών. Πρέπει συνεπώς να συνυπολογίζει κανείς για τους αριθμούς που δίνονται εδώ μια πιθανή απόκλιση 1-2 ημερών.

93. Στο χάσμα χωρεί μόνο ημερομηνία που εκφέρεται μονολεκτικά, χωρίς τη συνοδευτική μετοχή για τη δήλωση δεκάδας. Τέτοιες θεωρητικά είναι μόνο της δεύτερης δεκάδας. Από τις ημερομηνίες του νόμου μονολεκτικά εκφέρονται η δωδεκάτη και η εικοστή (*εἰκάς*). Η τελευταία πρέπει να αποκλειστεί, γιατί η *εἰκὰς Ληναιῶνος* διατίθεται για τα κατοπινά Διονύσια της Χαλκίδας.

δας-Καρύστου (41 ημέρες) με την αναλογία 9 (από Χαλκίδα σε Ερέτρια) προς 32 (από Ερέτρια σε Κάρυστο). Η αναλογία αυτή φυλάγεται για τον κύκλο των Διονυσίων (8 προς 30 και όχι 9 προς 32, γιατί η ελάχιστη δυνατή απόσταση είναι τώρα 38 αντί 41 ημέρες), μόνο αν παρεμβάλλεται η δωδεκάτη για τα Διονύσια της Ερέτριας (βλ. το παρακάτω σχήμα, σ. 558).

Με την εισαγωγή στο κείμενο και αυτών των δύο ημερομηνιών μπορούμε να υπολογίσουμε κατά μεγάλη προσέγγιση το ελάχιστο διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στους οχτώ διαδοχικούς αγώνες και φυσικά στη συνέχεια τον ελάχιστο χρόνο που απαιτεί η ολοκλήρωση των δύο εορταστικών κύκλων. Τα απαραίτητα στοιχεία παρέχονται συγκεντρωτικά στον πίνακα που ακολουθεί (σ. 558).

Από τον πίνακα αυτόν φαίνεται ότι ο ελάχιστος χρόνος μέσα στον οποίο μπορούν να πραγματοποιηθούν οι παραστάσεις σε όλες τις πόλεις ανέρχεται σε 161 περίπου ημέρες. Κατά πόσο βέβαια εφαρμόζεται στην πράξη αυτός ο ελάχιστος χρόνος δεν μπορούμε να ξέρουμε, επειδή αγνοούμε τη σχέση —αν απέχουν ή συνέχονται— των μηνών που αναφέρονται στο νόμο. Μπορεί ωστόσο να επικαλεστεί κανείς δύο ενδείξεις ότι ισχύει πράγματι αυτή η οικονομικότερη λύση: (α) Όταν στη διάταξη για τις εξωμοσίες των τεχνιτών τίθεται ο τριπλός όρος να γίνονται μέσα σε έξι μήνες, κατά τη διάρκεια υποχρεωτικά του χειμώνα και πάντοτε παρουσία των αντιπροσώπων των πόλεων, δημιουργείται η εντύπωση ότι ο νομοθέτης τακτοποιεί εδώ έτσι τα πράγματα ώστε όλες οι γραφειοκρατικές διαδικασίες, όπως βέβαια και η έκδοση των έργων, να έχουν ολοκληρωθεί στη νεκρή περίοδο του χειμώνα, με στόχο να μένει ελεύθερο το θερινό εξάμηνο για τις παραστάσεις. (β) Ο χρόνος που μεσολαβεί από αγώνα σε αγώνα (από πόλη σε πόλη), όπως προκύπτει από τις σωζόμενες ημερομηνίες, μπορεί να αυξηθεί σε σχέση με τις ελάχιστες τιμές του σχήματός μας μόνο κατά μηνιαίες μονάδες (όχι παρακάτω). Αλλά μια τέτοια αναγκαστική αύξηση, έστω και αν αφορά μόνο μια περίπτωση, θα είχε ως συνέπεια την παράταση της αγωνιστικής περιόδου τουλάχιστον κατά ένα μήνα, παράταση που με τη σειρά της θα δυσκόλευε και την εφαρμογή της διάταξης για τις εξωμοσίες αλλά και τις ίδιες τις παραστάσεις, μια που θα είχε αρχίσει ήδη ο χειμώνας. Επομένως με τις δύο αυτές παρατηρήσεις μπορεί να εξαγάγει κανείς το συμπέρασμα ότι ολόκληρο το φάσμα των αγώνων ολοκληρώνεται πράγματι στον ελάχιστο δυνατό χρόνο, μέσα στο θερινό περίπου εξάμηνο.

Ως εδώ εξαντλήσαμε όλους τους δυνατούς συσχετισμούς των χρονολογικών ενδείξεων που προσφέρει το κείμενο, με αποκλειστικό στόχο να ανασυνθέσουμε το χρονοδιάγραμμα των αγώνων και των σχετικών προετοιμα-

Ελάχιστη δυνατή διάρκεια της αγωνιστικής περιόδου

Μήνας αγώνων	*Χιλιομ. απόσταση**	*Πόλη*	*Πρεμιέρα*	*Νεκρές ημέρες***		*Διάρκεια περιόδου*
1ος		Κάρυστος	*δωδεκάτη* (12) *μηνός*—			
	106 ←.....		.....→	30		
2ος		Ερέτρια	[*δωδεκάτη*] (12) *Ληναιῶνος*			
	22 ←.....		.....→	8	Διονύσια (άνοδος)	
2ος		Χαλκίς	*εἰκάς* (20) *Ληναιῶνος*			71
	130 ←.....		.....→	33		
3ος		Ωρεός	*ὀγδόῃ ἀπιόντος* (23) *μηνός* —			
			.....→	16	κενό μεταξύ κύκλων	16
4ος		Ωρεός	*ἑνά]τῃ ἱσταμένου* (9) *Θημητριῶνος*			
	130 ←.....		.....→	33		
5ος		Χαλκίς	*δωδ]εκάτῃ* (12) [*Ἱπ*]*πιῶνος*		Δημητρίεια (κάθοδος)	74
	22 ←.....		.....→	9		
5ος		Ερέτρια	*δεκάτῃ μετ' εἰκάδας* (21) [*Ἱππιῶνος*]			
	106 ←.....		.....→	32		
6ος		Κάρυστος	*ὀγδόῃ ἀπιόντος* (23) *Βουφον*[*ιῶνος*			

Σύνολο 161 ημέρες

*Σημερινού οδικού δικτύου.

**Πρόκειται για τις ημέρες που μεσολαβούν από πρεμιέρα σε πρεμιέρα (πρβ. σημ. 92).

σιών. Η συζήτησή μας κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το θερινό, χοντρικά, εξάμηνο καλύπτεται με την κύρια θεατρική δραστηριότητα, ενώ το χειμερινό αφιερώνεται στις γραφειοκρατικές διαδικασίες (μίσθωση των τεχνιτών και εξωμοσίες). Αλλά αν η συλλογιστική μας πορεία θεωρηθεί ικανοποιητική, τότε προκύπτουν από την προτεινόμενη ερμηνεία της επιγραφής ορισμένα συμπεράσματα για τη φύση του Ευβοϊκού ημερολογίου και ειδικότερα για τη σειρά των μηνών που αναφέρει η επιγραφή. Μπορούμε δηλαδή να δεχτούμε ότι από την εφαρμογή του νόμου και έπειτα τα ημερολόγια των Ευβοϊκών πόλεων έχουν βέβαια διαφορετικούς μήνες ως προς τα ονόματα, αλλά είναι σχεδόν απόλυτα συγχρονισμένα. Έπειτα, αν οι 8 αγώνες είναι πράγματι διαδοχικοί, αποκτούμε μία πρώτης σημασίας ένδειξη για τη σειρά των έξι αγωνιστικών μηνών, η οποία μάλιστα μπορεί να είναι και η απόλυτη, αν οι αγώνες περιορίζονται οπωσδήποτε στο θερινό και μόνο εξάμηνο. Προηγείται βέβαια όλων ο μήνας των εκδόσεων των έργων, ο Απατουριών της Χαλκίδας, που ταυτίζεται με τον Άρειο του Ωρεού.

Δυνατότητα να ελέγξουμε από άλλες πηγές την ακρίβεια αυτής της κατάταξης των μηνών δεν έχουμε. Ωστόσο μπορεί κανείς να επιχειρήσει μία χοντρική επαλήθευσή της με βάση ορισμένους συγχρονισμούς προς το Αττικό κυρίως ημερολόγιο. Για ευκολία παραθέτω σε δύο στήλες από τη μια (αριστερά) το Αττικό μηνολόγιο και από την άλλη (δεξιά) το μηνολόγιο της επιγραφής:

Εκατομβαιών	
Μεταγειτνιών	
Βοηδρομιών	
Πυανοψιών	Απατουριών Χαλκίδας = Άρειος Ωρεού
Μαιμακτηριών	
Ποσειδεών	άγνωστος Καρύστου
Γαμηλιών	Ληναιών Χαλκίδας - Ερέτριας
Ανθεστηριών	άγνωστος Ωρεού
Ελαφηβολιών	
Μουνυχιών	Δημητριών Ωρεού
Θαργηλιών	Ιππιών Χαλκίδας - Ερέτριας
Σκιροφοριών	Βουφονιών Καρύστου

Όπως θα δούμε από τα συγκριτικά στοιχεία που δίνονται παρακάτω, όλοι οι μήνες της επιγραφής, εκτός ίσως από τον Βουφονιώνα της Καρύστου, μπορούν εύκολα να παραλληλιστούν με αντίστοιχους Αττικούς. Από την αντιστοιχία αυτή, όπως παρουσιάζεται στις δύο στήλες, προκύπτει ότι τουλάχιστον οι πέντε πρώτοι από τους έξι αγωνιστικούς μήνες της επιγραφής

βρίσκονται σίγουρα σε απόλυτη σειρά, αφού με ασήμαντες αποκλίσεις συμπίπτουν χοντρικά με τους πέντε πρώτους μήνες του Αττικού δευτέρου —πρώτου δικού μας— εξαμήνου.[94] Αλλά ας δούμε τις λεπτομέρειες:[95]

1. Ο Απατουριών μπορεί να αντιστοιχεί στον Πυανοψιώνα, που είναι ο μήνας των Απατουρίων. Πρόσθετη ένδειξη μπορεί να είναι το γεγονός ότι στο Δηλιακό μηνολόγιο ο Απατουριών προηγείται αμέσως του Αρησιώνος, ο οποίος θα μπορούσε να συσχετιστεί λόγω ετυμολογίας με τον Άρειο.

2. Ο Ληναιών θα πρέπει να αντιστοιχεί με τον Γαμηλιώνα, το μήνα των Ληναίων.

3. Ο Δημητριών αντιστοιχεί πιθανώς στον Μουνυχιώνα, γιατί κατά τον Πλούταρχο (*Δημ.* 12) ο τελευταίος αυτός μήνας είχε μετονομαστεί σε Δημητριώνα προς τιμήν του Δημητρίου, με αφορμή προφανώς κάποια επέτειο του βασιλιά. Ενδέχεται η ίδια επέτειος να υπόκειται και στην ονοματοδοσία του μηνός εκμέρους των Ιστιαιέων, οπότε οι δύο μήνες σίγουρα θα συμπίπτουν.

4. Ο Ιππιών της Ερέτριας σίγουρα ταυτίζεται με τον Πλυντηριώνα της Πάρου (πρβ. *IG* XI 4, 1065 b) και άλλων Ιωνικών πόλεων, συνεπώς μπορεί να συσχετιστεί με τον Αττικό μήνα των Πλυντηρίων, τον Θαργηλιώνα.

5. Ο *Βουφον]ιών* της Καρύστου, αν η ανάγνωση είναι σωστή, είναι ο μόνος που φαίνεται να δημιουργεί πρόβλημα. Θα μπορούσε κανείς να τον ταυτίσει με τον Σκιροφοριώνα, το μήνα των Βουφονίων, ταύτιση ευπρόσδεκτη, γιατί έτσι οι έξι μήνες της επιγραφής θα συνέπιπταν ακριβώς με ένα Αττικό εξάμηνο, αλλά αυτή φαίνεται να απαγορεύεται από το γεγονός ότι ο ομώνυμος Δηλιακός μήνας (Βουφονιών) συμπίπτει με τους Αττικούς Μεταγειτνιώνα-Βοηδρομιώνα. Αν είναι υποχρεωτική —λόγω ονόματος (;)— η ταύτιση του Βουφονιώνα της Δήλου με τον ομώνυμο της Καρύστου,[96] τότε ο τελευταίος εξακοντίζεται δίπλα στους Αττικούς Μεταγειτνιώνα-Βοηδρομιώνα, πράγμα που δεν συμβιβάζεται απόλυτα ούτε με τη λογική —η τελευταία παράσταση, των Δημητριείων της Καρύστου, θα γίνεται σε προ-

---

94. Το κενό απέναντι στον Ελαφηβολιώνα θα μπορούσε να καλυφθεί με τη μετακίνηση κατά ορισμένες ημέρες προς τα κάτω της ομάδας των τριών μηνών των Διονυσίων, μετακίνηση που ίσως επιβάλλεται, ώστε να μετατεθεί η έναρξη των αγώνων από τον χειμερινό Ποσειδεώνα στον Γαμηλιώνα.

95. Τα περισσότερα στοιχεία έχουν αντληθεί από το εγχειρίδιο του Samuel (βλ. σημ. 62), από τους κατά πόλεις πίνακες.

96. Βλ. όμως W.K. Pritchett, *AJA* 50, 1946, 358-60, όπου υποστηρίζεται ότι η ομωνυμία μηνών δεν προϋποθέτει αναγκαστικά και τη χρονική σύμπτωσή τους· πρβ. Roesch, *Études béotiennes* 48.

χωρημένη εποχή (Σεπτέμβριο-Οκτώβριο;)— ούτε με την υπόθεσή μας ότι το χρονοδιάγραμμα των αγώνων περιορίζεται στον ελάχιστο δυνατό χρόνο.

Πόσο τα συγκριτικά αυτά στοιχεία επηρεάζουν αρνητικά ή θετικά την ερμηνεία της επιγραφής, ας το κρίνουν τελικά οι ειδικοί στα ζητήματα του ημερολογίου. Εμείς θα στραφούμε σε μιαν άλλη «κρίση».

Η κρίση των αγώνων

Η παράγραφος *Ὑπὲρ κρίσεως* (στ. 33 κε.) ρύθμιζε τις λεπτομέρειες για την ανάδειξη των νικητών:

[ὑ]*πὲρ τῆς κρίσεως· ἐπειδὰν δὲ ὁ*
ἀγὼν γένηται, κρινόντων [οἱ κ]ριταὶ
- - - - - - *ους γράψαντες εἰς γρ[αμμ]ατεῖον καὶ θέντες εἰς τὸ φα-*
νερὸν πρ[ὸ]ς τὸν αρ.....α.νο.
- - - - - - - - *κηρ[υσσέ]τω [τὰ ὀ]νόματα τῶν χορηγῶν ἐπὶ τοὺς*
τεχνίτας, ὁ δὲ [ἄ]ρχων [τοὺς] κεκριμένους
- - - - - - *τοῦ δράματος νικάτω.*

«34 πρὸς τὸν ἀρ[χαῖον ν]α[ὸ]ν o[3] suppl. Hiller. || 35 ἐ]κκηρυ[σσέ]τω Kl. compositum improbo utpote a sententia abhorrens. || 36 in. τοῦ δράματος Kl. quode Hiller iam antea cogitaverat, nec infitior legi posse. quodsi verum est, supplevcrim fere καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ δράματος νικάτω, nec incredibile vel antiquorum poetarum in victoria renuntianda rationem habitam esse» (Wil.)

Η συμπλήρωση του Hiller στο τέλος του στ. 34 (βλ. κριτ. υπόμν.) δεν είναι, νομίζω, πειστική, γιατί όχι μόνο είναι δύσκολο να φανταστούμε το ρόλο ναού στην έκδοση των αποτελεσμάτων, αλλά και μοιάζει απίστευτη η σύμπτωση να υπάρχει *αρχαίος* ναός δίπλα στο θέατρο και των τεσσάρων πόλεων. Επειδή από την άλλη πλευρά τα συμφραζόμενα προσφέρουν λέξεις που ταιριάζουν στα υπολείμματα των γραμμάτων, θα πρότεινα τη συμπλήρωση: *πρὸς τὸν ἄρχ[οντα τ]ὰ [ὀ]νό[ματα*. Στον επόμενο στίχο (35), εντελώς στην αρχή, νομίζω ότι διακρίνεται στη φωτογραφία το κάτω μέρος ενός Α σε τέτοια απόσταση από το ευδιάκριτο Η —κάτω ακριβώς από το Γ του *γράψαντες* (στ. 34)— που, σε αντίθεση με την ανάγνωση του Klaffenbach (βλ. κριτ. υπόμν.), ευνοεί τη συμπλήρωση *ἀ[νακ]ηρ[υσσέ]τω*, όπως φαίνεται να απαιτεί και το νόημα.

Ως προς τη συνολική διατύπωση το μέγεθος των φθορών απαγορεύει οποιαδήποτε απόπειρα συμπληρώσεων. Το μόνο ίσως που μπορεί να πει κανείς με κάποια βεβαιότητα είναι ότι ορισμένα στοιχεία στις φράσεις που διατηρούνται ακέραιες (το *γραμματεῖον* των κριτών, η ανακήρυξη των ονομά-

των, η παρουσία του άρχοντα) θυμίζουν έντονα την αντίστοιχη διαδικασία κρίσης, όπως εφαρμόζεται στους αγώνες της Αθήνας.[97] Με βάση τα Αθηναϊκά δεδομένα θα μπορούσε κανείς να εισηγηθεί την ακόλουθη ανάγνωση όχι βέβαια ως πρόταση αποκατάστασης του κειμένου αλλά ως δοκιμή σύνδεσης των μετέωρων φράσεών του: *Ἐπειδὰν δὲ ὁ ἀγὼν γένηται, κρινόντων [οἱ κ]ριταὶ [τοὺς τεχνίτας καὶ τοὺς χορ]οὺς γράψαντες εἰς γρ[αμμ]ατεῖον καὶ θέντες εἰς τὸ φανερὸν πρ[ὸ]ς τὸν ἄρ[χοντα τ]ὰ [ὀ]νό[ματα τῶν χορηγῶν, καὶ ὁ κῆρυξ] ἀ[νακ]ηρ[υσσέτ]ω [τὰ ὀ]νόματα τῶν χορηγῶν ἐπὶ τοὺς τεχνίτας, ὁ δὲ [ἄ]ρχων [τοὺς] κεκριμένους [στεφανούτω καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ] δράματος νικάτω.*

Ως κατακλείδα παραθέτω στη συνέχεια πρώτα τα κύρια συμπεράσματα της εξέτασης που προηγήθηκε και έπειτα το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου της επιγραφής, όπως θα μπορούσε να καταρτιστεί με βάση τις προτεινόμενες θέσεις και αναγνώσεις —υπενθυμίζεται ότι πολλές από τις συμπληρώσεις που εισάγονται στο κείμενο αποσκοπούν απλώς στο να υποδηλώσουν το πνεύμα της προτεινόμενης ερμηνείας, χωρίς αξιώσεις για αποκατάσταση και των γραμμάτων της επιγραφής:

I. *Συμπεράσματα*

1. Για την αναπλήρωση του χάσματος στο πάνω αριστερό μέρος της επιγραφής απαιτούνται συμπληρώσεις εκτενέστερες από αυτές που υιοθετούνται στην έκδοση των *IG*.

2. Για την ανάθεση στους Διονυσιακούς τεχνίτες των αγώνων της Εύβοιας εφαρμόζεται η κανονική διαδικασία των εργολαβιών δημόσιων έργων.

3. Στα έγγραφα των Διονυσιακών τεχνιτών εργολάβοι χαρακτηρίζονται αυτοί που «λαμβάνουν έργο», δηλαδή οι ίδιοι οι εκτελεστές των παραστάσεων, και όχι ιδιαίτερα πρόσωπα, προμηθευτές ή πράκτορες καλλιτεχνών.

4. Για το εμπρόθετο «κατά θεόν» ταιριάζει στην επιγραφή μας η σημασία «κατά σελήνην».

5. Ενώ το χειμερινό εξάμηνο αφιερώνεται στις γραφειοκρατικές διατυπώσεις για την ανάθεση των παραστάσεων στους τεχνίτες, το θερινό καλύπτεται με τους οχτώ συνολικά αγώνες στις τέσσερις Ευβοϊκές πόλεις. Οι αγώνες αυτοί είναι διαδοχικοί, πράγμα που επιτρέπει να κατατάξουμε τις

97. Ανασυντίθεται πληρέστερα, από εκμετάλλευση σποραδικών μαρτυριών, στο βιβλίο του Pickard-Cambridge, *Dramatic Festivals*, σ. 97 κε.· πρβ. αυτόθι σ. 78.

ημερομηνίες τους τη μία μετά την άλλη και να βρούμε έτσι την απόλυτη σειρά των έξι μηνών που αναφέρονται στην επιγραφή.

ΙΙ. Το κείμενο (με όρθια στοιχεία υποδηλώνονται οι διαφορές σε σχέση με την έκδοση στις *IG*):

...αἱρεῖσ[θαι (στ. 4) *ἄνδρας --- οἵτινες παραγενήσονται εἰ]ς Χαλκίδα διαδώσοντες τὰ ἔργα τοῖς τεχνίτα[ις πρὸ τῆς εἰκάδος τοῦ Ἀπατουριῶνος μηνὸς ὡς Χαλκιδεῖς] ἄγουσι, ὡς δὲ Ἰστιαιεῖς Ἀρείου, ὡς δὲ Ἐρετριεῖς [---] Ὅρκος· ὀμόσαι δὲ τοὺς αἱρεθέντας ἔν τε τῆι ἰδίαι πό[λει --- καὶ ὅταν π]αραγένωνται εἰς Χαλκίδα τὸν αὐτὸν ὅρκον ἐπὶ τ[--- των τε]χνιτῶν τῶν ἐπαγγελλομένων τοῖς ἀρίστοις κατ[ὰ --- οὔτε χ]άριτος ἕνεκα οὔτε ἔχθρας οὐδεμιᾶς, καὶ δῶρα οὐ* (στ. 10) *[δέξομαι ---] οὔτε μηχανῆι οὔτε ἄλ]λη<ι> τέχνηι οὐδὲ παρευρέσει οὐδεμιᾶι ἔφεξιν τῆ[ς --- νὴ τὴν Ἄρτεμιν κ]αὶ τὸν Ἀπόλλω καὶ τὴν Λ[ή]μητρα καὶ τὸν Διόνυσον· [καὶ εὐορκοῦντι μέν μοι εἴησαν πολλὰ καὶ ἀγαθά], ἐπιορκοῦντι δὲ τἀναντία. Ὑπὲρ ἐργολαβι[ῶ]ν· ἐπειδὰν δὲ [οἱ αἱρεθέντες ὀμόσωσι, διδόντων τὰ ἔργα κηρ]ύξαντες καὶ ἐπαγγείλαντες τοῖς τεχνίταις ἀπὸ τῆς εἰκάδος [τοῦ Ἀπατουριῶνος --- νε]μόντων δὲ αὐλητὰς τρεῖς, τραγωιδοὺς τρεῖς, εἰς δὲ Κάρυσ[τ]ον δύο,* (στ. 15) *[κωμωιδοὺς τρεῖς, διδασκάλους εἴκοσι καὶ] τέτταρας καὶ χοροὺς παίδων τρεῖς καὶ ἀνδρῶν τρεῖς πλὴν εἰς τὸν χ[ορικὸν ἀγῶνα --- καὶ συνε]ργόν, ὅστις παρέξει ἱμάτια τοῖς τραγωιδοῖς καὶ κωμωιδοῖς πάντα ὅσων [ἂν δέωνται --- ἐγγύους π]αρ' ἑκάστου τῶν τεχνιτῶν δεχέσθων ἀξιοχρέους πλὴν μὴ Εὐβοέας. [Ὑπὲρ θεωριῶν· ἐξαποστέλλειν δὲ τ]ὰς πόλεις εἰς τοὺς ἀγῶνας τῶν Διονυσίων καὶ Δημητριείων ἑλομένους θε[ωροὺς προσκομίζοντας τὸ κατὰ τ]ὸ ψήφισμα καλλιστεῖον, λαμβάνοντας ἀργύριον παρὰ τῆς ἰδίας πόλε[ως δραχμὰς --- κον]τα καὶ συνπομπεύειν καὶ τἆλλα πάντα πράττειν κατὰ τὸν Εὐβοϊκὸν νόμο[ν.* (στ. 21) *Ὑπὲρ μισθοῦ· διδόναι δὲ πόλι]ν ἑκάστην νομίσματος Δημητριείου αὐλητεῖ δραχμὰς ἑξακοσίας, τραγωιδῶ[ι ---, διδασκάλοις χορ]ῶν ἀγῶνι Η, κω[μ]οιδοῖς ΗΗΗΗ, ἱματιομίσθει ΗΗΗ. Ὑπὲρ σιτηρεσίων· διδότω δὲ καὶ σιτη[ρέσιον ἑκάστη πόλις τοῖς τεχ]νίταις ἡμερῶν πέντε τῆς ἡμέρας ἑκάστης ἐννέ' ὀβολοὺς καὶ τῶν ἐμβολίμων [ἡμερῶν --- τοῖς δὲ διδασ]κάλοις τῶν τραγωιδῶν καὶ κωμωιδῶν ἡμερῶν δέκα, τοῖς δὲ τῶν κυκλίων χορ[ῶν* (στ. 25) *--- δρα]χμὰς εἴκοσι. Ὑπὲρ τῶν ἀγώνων· γίνεσθαι δὲ τοὺς ἀγῶνας τῶν Διονυσίων ἐν Καρ[ύστωι μηνὸς --- ὡς Κα]ρύστιοι ἄγουσι ἀπὸ τῆς δωδεκάτης, ἔπειτα ἐν Ἐρετρίαι μηνὸς Ληναιῶνος ὡς Ἐρετ[ριεῖς ἄγουσι ἀπὸ τῆς δωδεκάτης], ἔπειτα ἐν Χαλκίδι μηνὸς Ληναιῶνος ὡς Χαλκιδεῖς ἄγουσι ἀπὸ τῆς εἰκάδος, ἔπειτ[α ἐν Ὠρεῶι --- ὡς Ἰστιαιε]ῖς ἄγουσι ἀπὸ τῆς ὀγδόης ἀπιόντος. Ὑπὲρ ἐμβολίμων ἡμερῶν· ἐάν που προσδέωνται* (στ. 29) *[---] ἐ[μβ]ο-*

λαίων ἡμερῶν, ἐ[ξεῖ]ν αὐτοῖς ἐνβαλέσθαι μέχρι ἡμερῶν τριῶν. Ἄρχειν δὲ τοὺς αὐλητὰς α[ὐλοῦντας τῆς πομπῆς, ἐν δὲ τοῖς ἀγῶσι τὸ]ν χορὸν εἰσάγειν· τοὺς δὲ τραγωιδοὺς τοὺς ἐργολαβήσαντας καταν[έμ]ειν τοῖς α[ὐ]λητ[αῖς σκευὴν --- ἐπὶ τὴν θυσ]ίαν καὶ τοὺς χοροὺς τῶν ἀνδρῶν τραγωιδῶν, τοῖς <δὲ> ὑποκριταῖς τὰ ἱμάτια νέα πα[ρέχειν, οἷς ἂν ἕκαστος αὐτῶν εἰσ]άγει· τοὺς δὲ χορηγοὺς τοὺς ἀποδεδειγμένους ἐν ταῖς πόλεσι δέχε[σ]θαί τε τοὺς τ[εχνίτας καὶ ---] κατὰ τοὺς νόμους. [Ὑ]πὲρ τῆς κρίσεως· ἐπειδὰν δὲ ὁ ἀγὼν γένηται, κρινόντων [οἱ κ]ριταὶ (στ. 34) [τοὺς τεχνίτας καὶ τοὺς χορ]οὺς γράψαντες εἰς γρ[αμμ]ατεῖον καὶ θέντες εἰς τὸ φανερὸν πρ[ὸς] τὸν ἄρ[χοντα τ]ὰ [ὀ]νό[ματα τῶν χορηγῶν, καὶ ὁ κῆρυξ] ἀ[νακ]ηρ[υσσέ]τω [τὰ ὀ]νόματα τῶν χορηγῶν ἐπὶ τοὺς τεχνίτας· ὁ δὲ [ἄ]ρχων τοὺς κεκριμένους [στεφανούτω καὶ ὁ ποιητὴς] τοῦ δράματος νικάτω. Ὑπὲρ Δημητριε<ι>ων· εἰς δὲ τὰ Δημητρίεια τὰς ἐργολαβίας γίν[εσ]θαι ἐν[Χαλκίδι ---] ΝΕΣΘΕΙΑΝ ἀπὸ τῶν πόλεων, τὸν δὲ ἀγῶνα ποιούντων πρῶτον ἐν Ὠρεῶι τοῦ Δημητριῶνος μη[νὸς ὡς Ἰστιαιεῖς ἄγουσι ἀπὸ τῆς ἐνά]της ἱσταμένου, εἶτα ἐν Χαλκίδι το[ῦ Ἱπ]πιῶνος μηνὸς ὡς Χαλκιδεῖς ἄγουσι ἀπὸ τῆς [δωδ]εκάτης, (στ. 39) [ἔπειτα ἐν Ἐρετρίαι τοῦ Ἱππιῶ]νος μηνὸς ὡς Ἐρετριεῖς [ἄγ]ουσιν ἀπ[ὸ] τῆς δεκάτης μετ' εἰκάδας, ἔπειτα ἐν Καρύστωι τοῦ Βουφον[ιῶνος μηνὸς ὡς Καρύστιοι ἄ]γουσι ἀπὸ τῆς ὀγδόης ἀπιόντος κτλ.

(στ. 43) ἡ δὲ π]ρᾶξις ἔστω [ἐ]κ τοῦ τεχνίτου.
(στ. 46) τὰ μὲν ἡμίσεα τοῦ ἀ[φ]ελομ[ένου] ἔστω.
(στ. 52) ἐξη<ι>ρῆσθαι.
(στ. 63/4) κατὰ τὸν καιρ[ὸν ὧι ἄ]ν.
(στ. 68) βουλομένων αὐτοῖ[ς τῶν διδόν]των τὰ ἔργα διδόναι μὴ ἐργολαβῶσι, ἀλλ' ἐπ[αγγέλλ]ωνται παρὰ τοὺς κειμένους νόμους.
(στ. 71/2) ἐργολαβίας.

Σπουδαστήριο Κλασικής Φιλολογίας

Ι. Ε. ΣΤΕΦΑΝΗΣ